प्राचीन नेपाल

पुरातत्व विभागको द्वैमासिक मुखपत्र

ANCIENT NEPAL

Journal of the Department of Archaeology

संख्या ५३-५६
भदौ-चैत्र २०३६

Number-53-56
August 1979-March 1980

सम्पादक
रमेशजङ्ग थापा

Edited by
Ramesh Jung Thapa

प्रकाशक
श्री ५ को सरकार
शिक्षा मन्त्रालय, पुरातत्व विभाग
काठमाडौं, नेपाल

Published by
The Department of Archaeology
His Majesty's Government
Kathmandu, Nepal

प्राप्ति स्थानः–
साझा प्रकाशन
पुलचोक, ललितपुर

To be had of:-
Sajha Prakashan
Pulchok, Lalitpur

मूल्य रू. १० ।–

Price Rs, 10|-

Printed at Matribhoomi Press, Ghantaghar

प्राचीन नेपाल

संख्या ५३-५६

भदौ - चैत्र २०३६

Ancient Nepal

Number 53-56

August 1979-March 1980

सम्पादक

रमेशजङ्ग थापा

Editor

Ramesh Jung Thapa

विषय-सूची
Contents

पृष्ठ

लिच्छविकालीन दक्षिण राजकुल
— शङ्करमान राजवंशी ... १

मध्यकालीन अभिलेख
— हरिराम जोशी ... ४

ऐतिहासिक पत्रस्तम्भ ... ४७

English Section

Page

NEPAL
– *by Sylvain Levi* ... *1*

लिच्छविकालीन दक्षिण राजकुल

-शङ्करमान राजवंशी

दक्षिण राजकुलको उल्लेख सर्वप्रथम चाँगुस्थित शिवदेव अंशुवर्माको अभिलेखमा भएको छ । त्यसपछि काठमाडौं जैसीदेवल र ज्याबहालको बीच सडकनिर रहेको लिच्छविसंवत् ५३५ (वि. सं. ६४८) श्रावणको शिवदेवको सनद सवालको अभिलेखमा दक्षिण राजकुलको उल्लेख भएको छ । त्यसपछि ज्ञानेश्वरको नारायण मन्दिरमा रहेको द्वितीय जयदेवको अभिलेखमा पनि दक्षिण राजकुलको उल्लेख भएको छ । जैसीदेवलको उक्त अभिलेखमा शिवदेवले आफ्ना कर्मचारीहरूलाई जग्गा खानगी दिएको कुरा छ । सो जगाको चार किल्ला दिंदा उक्त जगाको पूर्वोत्तर कुनाको सीमानामा दक्षिण राजकुल रहेको हुँदा सो दक्षिण राजकुल जैसीदेवल भेग तिर थियो भन्ने निष्कर्ष श्री गौतमवज्र वज्राचार्यले नेपाल र एशियाली अध्ययन संस्थानद्वारा प्रकाशित हनूमान्ढोका राजदरबार नामक पुस्तकमा दिनुभएको छ । जुन दक्षिण राजकुलको एरिया हनूमान्ढोकासम्म पुगेको थियो भन्ने कुरा हनूमान्ढोका देगुतले मन्दिर मुनि पाइएको लिच्छविकालीन एक खण्डित अभिलेखद्वारा (हाल सो अभिलेख हनूमान्ढोका दरबार संग्रहालयमा रहेको छ) प्रमाणित गर्नुभएको छ । जुन अभिलेखमा "चिरन्तनं लिच्छविराजकारितं पुरातनैर्व्वृत्तिभटैरुपेक्षितं" भनी उल्लेख भएबाट लिच्छवि राजाले बनाएको प्राचीन दरबार भन्ने भाव व्यक्त भएको हुँदा दक्षिण राजकुललाई पुष्टि भएको स्पष्ट छ । स्थान विशेषले विचार गर्दा प्राचीन कालमा राजाको दरबार अग्लो ठाउँमा बन्ने चलन अनुसार पूर्व दक्षिण पश्चिम तिरबाट यो राजकुल अग्लो ठाउँमा रहेको यद्यपि स्पष्ट छ । यसबाट पनि दक्षिण राजकुल जैसीदेवल भेगमा रहेको कुरालाई पुष्टि गर्दछ । नेवारी लवजमा राजकुलको विकृति रूप लायकू भनेको छ । लायकूले राजदरबारको क्याम्पको एरियालाई बुझाउँछ । त्यसैले लायकू हनूमान्ढोका, लायकू बसन्तपुर भनी अद्यापि नेवारी लवजमा बोलिन्छ । यस कुराले पनि लिच्छविकालीन दक्षिण राजकुलको एरिया जैसीदेवलदेखि हनूमान्ढोकासम्म पुगेको थियो भन्ने पुष्टि हुन्छ ।

उक्त हनूमान्ढोका देगुतले मुनिको लिच्छविकालीन अभिलेख अंशुवर्माको हो भन्ने कुरा श्री धनवज्र तथा श्री गौतमवज्र दुबैको एकमत छ । जुन अभिलेख श्री धनवज्रले नेपाल र एशियाली अध्ययन संस्थानद्वारा प्रकाशित लिच्छविकालका अभिलेख नामक पुस्तकको ३७४ पृष्ठमा सर्वप्रथम प्रकाशित गर्नु भएको थियो । त्यो अभिलेखमा अक्षर फुटिसकेको हुँदा साल, मिति तथा अंशुवर्माको नाम नभए तापनि लिपिद्वारा अंशुवर्माको हो भनी अनुमान गर्नुभएको छ ।

लिच्छवि राजाले बनाएको उक्त प्राचीन दरबार मानगृह त अवश्य होइन भनी श्री धनवज्रले आफ्नो लिच्छविकालका अभिलेख ३७५ पृष्ठमा उल्लेख गर्नुभएको छ । तर श्री गौतमवज्रले चाहिं दक्षिण राजकुल भित्रै कैलासकूट भवन तथा मानगृह थिए भन्ने कुरा उक्त हनूमान्ढोका राजदरबार नामक पुस्तकको १२ पृष्ठमा सूचित गर्नुभएको छ । जुन कुराको प्रमाण मानगृह र कैलासकूटभवन नामक निबन्धमा पछि प्रस्तुत गर्नेछु भनी बताउनुभएको छ । तर आजसम्म थाहा भए अनुसार कैलासकूटभवन हाडिगाउँमा थियो भन्ने देखिएको छ । त्यो कुरा श्री धनवज्रले पनि आफ्ना लिच्छ-

विकालका अभिलेख नामक पुस्तकको २९४-९५ पृष्ठमा उल्लेख गर्नुभएको छ। लिच्छवि राजाले बनाएको दरबार हनूमान्ढोका भेगमा थियो भन्ने कुरा त हनूमान्ढोका देगुतले मुनिरहेको अभिलेखले स्पष्ट भएको छ। तर त्यो दरबार मानगृह थियो कि अरू नै थियो भन्ने कुरा श्री गौतम वज्रसंग रहेको प्रमाण प्रकाशित भएपछि त्यसको तथ्यता बारे विचार हुनेछ।

अब लिच्छविको राजकुललाई दक्षिण राजकुल भनी किन उल्लेख भयो भन्ने बारे विचार गर्दा चाँगु-स्थित शिवदेव अंशुवर्माका अभिलेखमा दुई थरी राजकुल-को उल्लेख भएको पाइएको छ। त्यसलाई एक थरी इतिहासकारले मुण्डी राजकुल र दक्षिण राजकुल पाठ पढेका छन्। श्री धनवज्रले स्वयं अभिलेख पढी पाठ भिडाई पुण्डिराजकुल र दक्षिण राज-कुल भनी आफ्नो लिच्छविकालका अभिलेख नामक पुस्तकको २३३ पृष्ठमा पाठ दिनु भएको छ। पुण्डिराज-कुलदेखि भिन्न लिच्छविको राजकुल दक्षिणतिर हुनाले दक्षिण राजकुल भनी उल्लेख भएको हो भन्ने एक थरीको भनाइ छ।

श्री धनवज्र तथा श्री गौतमवज्रको विचार अनुसार लिच्छविकालमा कोलीग्रामको विस्तार जैसीदेवलदेखि मछिन्द्रबहालसम्म थियो, मछिन्द्रबहालदेखि दक्षिण पट्टि जैसी-देवल भेगको कोलीग्राम दक्षिणकोलीग्राम भनी उल्लेख भएको छ। त्यही दक्षिण कोलीग्रामसंग सम्बन्धित राजकुल हुनाले दक्षिण राजकुल भनी उल्लेख भएको हो भन्ने कुरा उहाँले बताउनु भएको छ (लिच्छविकालका अभिलेख ३७५ पृष्ठ तथा हनूमान्ढोका राजदरबार ६ पृष्ठ)।

दक्षिण शब्दले केवल दिशालाई मात्र कहन्छ भन्ने छैन। किनभने दक्ष शब्दबाट दक्षिण बनेको हुनाले दक्षिण शब्दले दक्षतालाई पनि बुझाउँछ। यस कुराको प्रमाणका लागि मानदेवकी रानी क्षेमसुन्दरीले राखेको लाजिम्पाट-को अभिलेखलाई प्रस्तुत गर्न सकिन्छ। त्यस अभिलेखमा रानी क्षेमसुन्दरीले राजा मानदेवलाई वर्णन गर्दा 'दाक्षि-ण्येन च दक्षिणानरमयत्' सिपालुहरूलाई मन अनुसार चल्नाले अर्थात् दक्षताले खुशी पार्नु भयो भनी उल्लेख गरिएको छ। यहाँ दक्षिण शब्दले दक्षता अर्थात् सिपालु भन्ने अर्थलाई बुझाएको स्पष्ट छ। त्यसकारण दक्षिणराज-कुल भन्नाले दक्षता भएको राजकुल भनी अर्थ गर्न सकिन्छ। दक्षता भएको राजकुल हुनाले नै विभिन्न मुद्दामामिला सम्बन्धी काम दक्षिण राजकुलको पूर्वाधिकरणबाट हुन्छ भनी ज्ञानेश्वरको द्वितीय जयदेवको अभिलेखमा उल्लेख भएबाट ज्ञात हुन्छ। पाञ्चालीले मुद्दा छिन्न नसके दौवारिकमा मुद्दा दर्ता गरी राजामा जाहेर गर्नु भनी नक्साल नारायण चौरमा रहेको अभिलेखमा उल्लेख भएबाट दक्षिण राज-कुलको दक्षतालाई प्रमाणित गर्दछ। दिशाको अर्थमा दक्षिण राजकुल भएको हुँदो होता दक्षिणेतर दिशाको राज-कुलको पनि उल्लेख हुनुपर्ने। तर दक्षिणेतर दिशाको राज-कुलको उल्लेख कतै पाइएको छैन। त्यसकारण दक्षिण राजकुल भनेर दक्षता भएको राजकुल भनी अर्थ गर्नु उपयुक्त देखिन्छ।

दक्षिण कोलीग्रामको बारे विचार गर्दा त्यसको उल्लेख सर्वप्रथम ललितपुर खपिछेको लिच्छविसंवत् ४५२ (वि सं. ५६५) को वसन्तदेवको अभिलेखमा भएको छ। यस पछि कतिपय अभिलेखमा दक्षिण कोलीग्रामको उल्लेख पाइन्छ। स्थानीय अभिलेखहरूको आधारमा दक्षिण कोली-ग्राम काठमाडौं यङ्गाल भेगतिर थियो भन्ने थाहा भएको छ। यो दक्षिण कोलीग्रामले भीमार्जुनदेव जिष्णुगुप्तको पालामा द्रङ्गको रूप लिएको कुरा काठमाडौं यङ्गाल-हिटीको अंशुवर्मसंवत् ६४ (वि. सं. ६७३) को अभिलेखमा 'दक्षिण कोलीग्रामस्य पूर्वनेव द्रङ्ग चतुर्भागत्वेन प्रविभक्तस्य' भनी उल्लेख भएबाट ज्ञात हुन्छ। यसबाट के बुझिन्छ भने यङ्गाल स्थित दक्षिण कोलीग्राम पहिले सानो रूपमा थियो, पछि गएर मात्र दक्षिण कोलीग्रामले द्रङ्गको रूप लिएको भन्ने स्पष्ट हुन्छ। लिच्छविकालमा द्रङ्गशब्दले शहरलाई कहन्थ्यो भन्ने कुरा वाचस्पत्यमा द्रङ्गपुरी भेदे भनी उल्लेख भएबाट थाहा हुन्छ (लिच्छविकालका अभिलेख २१८ पृष्ठ)। कोलीग्राम शहरको विस्तार मल्लकालमा गएर इटुंबहाल सम्म पुगेको कुराको प्रमाण श्री गौतमवज्रले हनूमान् ढोका राजदरबार नामक पुस्तकको ४ पृष्ठमा इटुंबहालमा प्रदर्शित गरिने हस्तलिखित ग्रन्थको पुष्पिका निम्न लिखित अनुसार प्रस्तुत गर्नु भएको छ। जस्तै—"सम्वत् ४७८ भाद्रव शुद्धि १० लखा भगवती संपूर्ण दिवस.............महायान

याभिनः परम धार्मिकः परम सर्वज्ञ शासनिक श्री कोलि-ग्रामीय श्रीभास्कर देव संस्कारित इति श्री केशव चन्द्र कृत महाविहाराविवासित शाक्यभिक्षु बुद्धाचार्य श्री राजब्रह्म श्री नाम''

यस अनुसार लिच्छविकालीन अभिलेखमा उल्लिखित दक्षिण कोलीग्राम दिशावाचक भन्ने अर्थ श्री गौतमवज्रले पनि गर्नु भएको छ । कारण यङ्गालको कोलीग्राम इटुं-बहालको कोलीग्रामको दक्षिण पर्दछ । इटुंबहालको कोली-ग्राम लिच्छविकालमा पनि हुनुपर्छ भन्ने श्री गौतमवज्रको अनुमान छ । तर लिच्छविकालीन अभिलेखमा केवल कोली-ग्रामको उल्लेख कतै भेट्टिएको छैन । यो कुरा गौतमवज्रले पनि मान्नुभएको छ । यङ्गालको कोलीग्रामलाई दक्षिण कोलीग्राम भने जस्तै इटुंबहालको कोलीग्रामलाई उत्तर कोलीग्राम भन्नु पर्ने हो सो भनिएको छैन ।

त्यस कारण दक्षिण कोलीग्राम दिशावाचकमा प्रयोग भएको भन्ने कुरा मिल्दो देखिदैन । दक्षिण राजकुल संग सम्बन्धित कोलीग्राम हुनाले दक्षिण कोलीग्राम भएको भनी अर्थ गर्नु मिल्दो देखिन्छ । किनभने दक्षिण राजकुलको प्रसिद्धिले दक्षिण कोलीग्राम हुन सक्छ दक्षिण कोलीग्रामको प्रसिद्धिले दक्षिण राजकुल भएको भनी अर्थ गर्नु उपयुक्त ठह्र्दैन ।

मध्यकालीन अभिलेख

–हरिराम जोशी

नेपालको इतिहासमा उत्तर प्राचीनकालको अन्त र मध्यकालको प्रारम्भिक समय अर्थात् पूर्व मध्यकाललाई अन्धकार युगको संज्ञा दिइन्छ। तर, १६ औं शताब्दी ई. को अन्त समयदेखि तत्कालीन नेपाल इतिहासलाई दर्शाउने अनेकौं इतिहासका सामग्रीहरू तथा अभिलेख, पुष्पिका, बंशावली आदिहरू विभिन्न विद्वान्‌हरूद्वारा समय–समयमा प्रकाशमा ल्याएका छन्। ती प्रकाशित सामग्रीहरू विभिन्न पत्रपत्रिका तथा पुस्तकहरूमा छरिएर रहेको हुँदा ती सबै सामग्रीहरूको अध्ययन गर्न पनि गाह्रो भएको छ। यसर्थ उपर्युक्त इतिहासका सामग्रीहरू मध्येका अहिलेसम्म प्रकाशित तथा अप्रकाशित अभिलेखहरू सबै एकै ठाउँमा संकलन गरी तिनीहरू प्रत्येकको भिन्ना–भिन्नै कैटलाँपिङ्गको साथै भिन्ना-भिन्नै मन्तव्यहरू समेत राखी प्रकाशित गराउनु नेपाल इतिहासको ठीक–ठीक अध्ययन, अनुसन्धानको लागि सबभन्दा ठूलो आवश्यकता भएको महसूस गरी प्रस्तुत ग्रन्थको संरचना अहिले गरिएको छ।

पूर्व प्राचीनकालदेखि नै नेपाल राष्ट्रको अस्तित्त्व देखिए तापनि पुरातात्त्विक आधारमा चारौं शताब्दी ई. देखि नेपाल एक राष्ट्रको रूपमा अवस्थित रहेको यथार्थतालाई देशी एवं विदेशी दुबै सामग्रीहरूले पुष्टि गरेका छन्। उत्तर प्राचीन कालमा नेपालीहरूमा राष्ट्रिय भावनाको ज्यादै विकास भएको थियो। संवत् ४३४ को टिस्टुङ्गको अभिलेखमा स्वस्ति नेपालेभ्यः भनी उत्कीर्ण गरी तत्कालीन नेपालीहरूको राष्ट्रिय भावनालाई प्रदर्शित गरिएको थियो। नेपालीहरूमा निहित उपर्युक्त राष्ट्रिय भावना प्रस्तुत समय पनि विद्यमान नै रहेको थियो। ने. सं. ५५८ को ललितपुर मूछें आगमको गणेश मूर्तिको पादपीठ लेखमा नेपालवासीहरूमा नेपालित्वको भावना जागृत गराउने ॐ स्वस्ति श्री भन्ने पालिक श्रेयोऽस्तु भनी उत्कीर्ण गरेर मध्यकालीन नेपालको राष्ट्रियतालाई दर्शाएको स्पष्ट छ।

प्राचीनकालदेखि नै नेपालमा राजतन्त्रात्मक व्यवस्था रहेर प्रस्तुत समय पनि नेपालमा सोही व्यवस्था कायम थियो। तत्समय नेपालका राजाहरू परमेश्वरका अवतारको रूपमा सम्झिन्थे। तत्कालीन राजाहरूका प्रशस्तिमा दैत्य–नारायण, लक्ष्मीनारायणावतार आदि उपाधिहरू प्रयोग गरिएको पाइएबाट उक्त कुरोको पुष्टि हुन्छ। राजाहरूको देहावसान पछि तिनका जेठा छोरा राज्यासनमा अवस्थित हुने परम्परा तत्समय प्रचलित थियो। तर, सुदूर पश्चिमका सिंजाली राजाहरूमा जेष्ठताको आधारमा राजाका भाइ, छोरा, भतिजा वा अन्य कोही पनि राज्यासनमा अवस्थित हुने परम्परा थियो, जसलाई यहाँ अपवादको रूपमा लिन सकिन्छ।

नेपालको इतिहासमा द्वैध एवं त्रैध शासनको परम्परा यस समय सर्वप्रथम प्रादुर्भाव भएको थियो। ने. सं. १३२ को ल.पु. त्यागल गंचाननीको अभिलेखले तत्समय द्वैध शासनको अस्तित्त्व भएको कुरालाई दर्शाएको छ भने ने. सं. १३५ को अष्ट साहस्रिका प्रज्ञापारमिता ग्रन्थको पुष्पिकाको अध्ययनमा त्रैध शासन यहाँ स्थापित भएको कुरालाई पुष्टि गरेको छ। तर, त्यस समय द्वैध, त्रैध शासन यहाँ कायम

भए तापनि तिनीहरू मध्ये एकजना चाहिं मुख्य प्रशासक भई कार्य गर्दथे, जब कि अरुहरू खालि नाम मात्रका थिए। यस कुरोको साक्ष्य स्वरूप ने.सं. १२८ को अष्ट साहस्रिका प्रज्ञापारमिता ग्रन्थको पुष्पिकालाई लिन सकिन्छ।

उत्तर प्राचीनकालको अनुरूप यस कालमा पनि राजालाई शासन कार्यमा सघाऊ पुऱ्याउनको लागि प्रधान मन्त्री भनौं या महामन्त्राधिराजको नेतृत्वमा मन्त्रिपरिषद्को गठन गरिने चलन थियो। सो मन्त्रिपरिषद् मा पाँचजना मन्त्रीहरू रहने कुराको अनुमान हुन्छ। ने.सं. ४७९ को ल.पु. पिम्बहालको अभिलेखमा महामात्य श्री मेघपाल बर्मालाई प्रधानमन्त्रीको उपाधि दिइएको पाइनु औ ने.सं. ५०२ को काठमाडौं इटुम्बहालको अभिलेखमा जयसिंह–रामवर्द्धनलाई महामन्त्राधिराज भनी उल्लेख गरिएको पाइएबाट उक्त कुरोको पुष्टिको आधार भेटिन्छ। उपर्युक्त श्री मेघपालवर्मालाई प्रधानमन्त्रीको उपाधि प्रदान गरिएको पाइएबाट नेपालको इतिहासमा प्रधानमन्त्रीको पदधारण गर्ने पहिलो व्यक्ति हुने श्रेय यिनैले प्राप्त गरेको छ।

प्राचीनकालदेखि नै नेपालको राजतन्त्र दैविक सिद्धान्तमा आधारित हुँदा राजाहरू विष्णुका अवतारको रूपमा सम्झिएका थिए। यसबारे माथि वर्णन भइसकेको छ। देवताहरूका विभिन्न अंशहरू पनि तत् तत् देवताहरूकै रूपमा मानिए जस्तै मध्यकालमा राजाहरूको साथै राजाहरूलाई शासन कार्यमा सघाऊ पुऱ्याउने मन्त्रीहरू पनि विष्णुकै रूपमा सम्झिएका थिए। ने.सं. ५०२ को इटुम्बहालको अभिलेखमा महामन्त्राधिराज श्री जयसिंहरामवर्द्धनको प्रशस्तिमा गोपिनारायणको उपाधि दिइएको पाइनु औ ने.सं. ५४७ को ल.पु. इबहावहिको ताम्रपत्रमा प्रधान महापात्रहरू तथा श्री राजसिंह मल्ल देववर्म्म, श्री उदयसिंह मल्ल वर्म्म, श्री जयधर्म्म सिंह मल्लवर्म्म, श्री रूद्रसिंहवर्म्म र श्री जयभीम मल्ल वर्म्महरूका नाममा दैत्यनारायण, चक्रनारायण, अचुकनारयण, असुरनारायण तथा वीरनारायण जस्ता उपाधिहरू प्रयोग गरिएकोलाई यहाँ उदाहरणको रूपमा प्रस्तुत गर्न सकिन्छ। यसरी राजाहरूको साथै मन्त्रीहरूलाई पनि विष्णुकै रूपमा मानिने परम्परा नेपालमा प्रचलित हुँदै आएको दैविक सिद्धान्तको आफ्नै विशेषता भएको चाल पाइन्छ। राजाहरूको नामको अतिरिक्त मन्त्रीहरूको नाममा पनि देव शब्दको प्रयोग यहाँ खास अर्थयुक्त लाग्दछ।

मध्यकालमा नेपाल अधिराज्य विभिन्न ग्राम, पुर, विषय आदिमा विभक्त थिए। पुर तथा विषयको शासन महासामन्तहरूको अधिनमा थियो। प्रस्तुत समयका अभिलेखहरूको अध्ययनमा उक्त कुरोको खुलासा हुन्छ। तत्समय राजाहरूको साथै यी सामन्तहरू पनि ज्यादै शक्तिशाली भएकोले तिनीहरू पनि राजाकै रूपमा मानिन्थे भन्ने कुरा राजाहरूको नामसंगै मात्र प्रयोग गरिने विजयराज्ये भन्ने शब्द महासामन्तहरूको नामसंग पनि प्रयोग गरिएको पाइएबाट जानिन्छ। ने.सं. २४० को अष्ट साहस्रिका प्रज्ञापारमिता ग्रन्थको पुष्पिका यसको लागि साक्ष्य स्वरूप छ।

प्रस्तुत समयको समाज वर्णाश्रम व्यवस्थामा आधारित थियो। चतुर्वर्णको उल्लेख यस समयका अभिलेखहरूमा उत्कीर्ण गरिएको पाइनुको साथै विभिन्न वर्णका मानिसहरूको अस्तित्व पनि रहेको देखिएबाट यहाँको समाज वर्ण व्यवस्थामा आधारित भएको कुराको पुष्टि हुन्छ। ने.सं. ५२७ को फर्पिं कोन्छु टोलको अभिलेखमा चतुर्वर्णका जनताको पनि कल्याण कामना गरिएको कुरा उल्लेख छ।

वर्ण व्यवस्थाको साथै आश्रम व्यवस्थाको पनि यहाँ प्रचलन रहेको थियो। चतुराश्रम मध्येको ब्रह्मचर्यको द्वार ब्रतवन्ध संस्कारले खुलाउँछ। महाराजाधिराज श्री जयस्थिति मल्लका छोरा युवराज श्री धर्ममल्लको ब्रतबन्ध र विवाहोत्सवहरूमा विभिन्न नाटकहरू प्रदर्शित गरिएको कुरा रावणानन्द तथा भैरवानन्द नाटक ग्रन्थहरूका पुष्पिकाहरूको अध्ययनमा स्पष्टतः जानिन्छ। ती पुष्पिकाहरूले ब्रह्मचर्य तथा गृहस्थाश्रमको तत्समय यहाँ अस्तित्व रहेकोतिर स्पष्ट संकेत गरेका छन्। ने.सं. ५८५ को काष्ठमण्डपको ताम्रपत्रमा संन्यासी जोगीहरूको बारे उल्लेख पाइन्छ, जसले सन्यासाश्रमतिर इङ्गित गरेको लाग्दछ।

प्रस्तुत समय यहाँ विद्याको पनि ज्यादै प्रचार भएको थियो। देवस्थलहरू शिक्षाका केन्द्र भएका थिए। अनुमानित ११ औं शताब्दी ई. को गुईतः विहारको अभिलेखमा चारै दिशाका देवालयहरूमा विद्याभ्यासमा लागेका विद्वानहरूले वास गरेको ललितपुर नगर भनी वर्णन गरिएको पाइएबाट उक्त कुरोको अनुमान गर्ने आधार भेटिएको छ। त्यस समय शिक्षा का मुख्य पाठ्य विषय वेद, वेदाङ्ग, धर्मशास्त्र, पुराण,

मीमांसा, तर्कहरू भएको जानिन्छ । ने.सं. ५०२ को काठमाडौं इटुम्बहालको अभिलेख तथा देवपाटन स्थित हरिहर मूर्तिको समीपस्थ रहेको अभिलेखमा उल्लिखित चतुर्दश विद्यालाई यहाँ उल्लेख गर्न सकिन्छ । उपर्युक्त १४ प्रकारका विद्याको प्रचारको साथै तान्त्रिक विद्याको समुन्नतिको लागि तन्त्रविद्या पढाउने विद्यालयहरूको पनि यहाँ स्थापना भएको कुरा ने०सं० ५३० को भक्तपुरको तौमढी टोलको अभिलेखबाट जानिन्छ । यी आधारहरू प्रस्तुत समयको उन्नत विद्याको स्थितिलाई बुझाउन सक्षम छन् ।

मध्यकालमा संस्कृत भाषाको अतिरिक्त नेपाल आदि अन्य लौकिक भाषाहरूको पनि प्रचार भएको थियो । ने०सं० १२५ को भक्तपुर तौमढी टोलको अभिलेखमा तत्कालीन नेपाल भाषाको स्वरूप देख्न सकिन्छ । त्यस्तै श्री शाके १२४३ को ताघथाई गुम्बाको ताम्रपत्रमा तत्समय सुदूर पश्चिम क्षेत्रमा प्रचलित नेपाली भाषाको अतिरिक्त भोटे भाषाको पनि स्वरूप देख्न सकिन्छ । उपर्युक्त आधारहरू तत्कालीन लौकिक भाषाहरूको समुन्नतिलाई प्रदर्शित गर्नमा सक्षम छन् ।

प्रस्तुत समय हिन्दू तथा बौद्ध दुवै धर्मको समान रूपले प्रचार भएको थियो । हिन्दू र बौद्ध दुवै धर्मसित सम्बन्धित अभिलेखहरूको प्राप्ति तथा मूर्तिहरूको निर्माण एवं प्रतिष्ठापन गरिएकोलाई यहाँ उदाहरणको रूपमा लिन सकिन्छ । यद्यपि उक्त दुवै धर्मको यहाँ व्यापक प्रचार रहे तापनि वैदिक अद्वैत भावनाको प्रचारको कारण तिनीहरूका बीच खास भेदभाव रहेको छैन । अनुमानित ११ औं शताब्दी ई. को बौद्ध धर्मसित सम्बन्धित स्वयम्भूको अभिलेखमा ब्रह्मज्ञानबारे उल्लेख गरिएको छ जसले उक्त कुरोको पुष्टिमा सघाऊ पुऱ्याएको छ । एकजना बौद्धमार्गी वज्राचार्यद्वारा प्रतिष्ठापित ने०सं० ५३५ को ल.पु. इखाछें टोलको अभिलेखमा श्री विघ्नान्तक भैरव, काली, उग्रचण्डी, विदयचण्डी, डाकिनी, यक्ष आदि हिन्दू देवदेवीहरू पनि प्रतिष्ठापन गरिएको कुरा वर्णित भएबाट तत्समय बौद्धहरूमा पनि हिन्दू देवदेवीहरूको प्रतिष्ठापन गर्ने चलन चलेको कुरा जानिनुको साथै तिनीहरू हिन्दू देवताहरूको पूजाआजा पनि गर्दथे भन्ने कुरा जानिन्छ । यसको अतिरिक्त उक्त अभिलेखमा वज्राचार्य श्री तुहदेवलाई अष्टसिद्धि गुरु भनिएबाट हिन्दू धर्मका अणिमालघिमा आदि अष्टसिद्धिलाई बौद्धहरू पनि मान्दथे भन्ने कुराको जानकारी मिल्दछ। फेरि, ने०सं० ५६७ को ल.पु. मूथहालको बौद्धधर्मसित सम्बन्धित अभिलेखमा याज्ञिक कर्मकाण्डको बारे वर्णन पाइन्छ । यस उल्लेखले हिन्दूहरूको अनुरूप बौद्धहरूमा पनि याज्ञिक कर्मकाण्डको प्रचार रहेकोतिर स्पष्ट इङ्गित गरेको छ ।

मध्यकालमा यहाँ धर्ममा पूर्ण स्वतन्त्रता रहेको थियो । कुनै पनि व्यक्ति आफ्नो स्वेच्छामा कुनै पनि धर्म ग्रहण गर्न सक्तथे । एउटै परिवारका सदस्यहरू पनि विभिन्न धर्ममा अवलम्बित भएको कुराको स्पष्ट संकेत ने०सं० ५०८ को काठमाडौं न्हायकँवहिलको ताम्रलेखले गरेको छ । त्यस अभिलेखमा बौद्धमार्गी श्री मानचन्द्रले आफ्ना भाइ श्री ज्ञानचन्द्रलाई बौद्धमार्गी तुल्याई देवताहरू प्रतिष्ठापन गरेको कुरा वर्णित छ । जुन तत्कालीन धार्मिक स्वतन्त्रताको एक अनुपम उदाहरण स्वरूप छ ।

भगवान् शिव औ तिनको शक्ति नेपालमा प्राचीनकालदेखि नै आराध्य देवदेवीको रूपमा मानिए तापनि भगवान् शिव–रुद्र जन्मको बारे पुरातात्विक आधारमा पहिलो उल्लेख ने०सं० १०७ को ल.पु. घाँयतुको अभिलेखमा पाइएको छ । उक्त अभिलेख अनुसार शिव–रुद्रको उत्पत्ति देवताहरूका विभिन्न अंशबाट भएको थियो । यस कुराको उल्लेखले तत्समय यहाँ ब्राह्मण ग्रन्थहरूको प्रचार रहेको कुराको पुष्टिमा सघाऊ पुऱ्याएको छ । अर्को, उपर्युक्त अभिलेखमा भगवान् शिवको शक्तिको रूपमा ललितत्रिपुरसुन्दरी देवीको वर्णन गरिएको छ । भगवान् पशुपतिनाथको ज्योतिलिङ्गको शिरमा त्रिपुरसुन्दरी देवीको प्रतीक श्रीयन्त्र लेखी दिनहूँ पूजा गरिने प्रचलन पाइनु औ उक्त लिङ्गको उत्तरतिरको वामदेवको आकृतिमा शिव शक्तिको सम्मिलित स्वरूपको आकृति उत्कीर्ण गरिएको देखिएबाट अर्द्धनारीश्वरको भावनाले तत्समय अत्यधिक प्रचार पाएको कुरा जानिन्छ ।

हिन्दू धर्म एवं दर्शनमा वैदिक अद्वैत दर्शनको व्यापक

प्रचार रहेको थियो । शिव एवं विष्णुको एकात्म्य रूप हरिहरको कल्पनामा अद्वैत भावनाको स्पष्ट स्वरूप छर्ल- ङ्गिन्छ । प्रस्तुत समयका अभिलेखहरूमा हरिहरको उल्लेख पाइनुको साथै शिव एवं सूर्यलाई पनि एउटै देवताको रूपमा कल्पना गरिएका छन् । यही नै देवताहरूको बीच अद्वैत भावनाको कारण एउटै देवी पनि विभिन्न देवताका शक्तिको रूपमा कल्पना गरिएको पाइ- एका छन् । सरस्वतीलाई ब्रह्मा एवं विष्णु दुबैको शक्तिको रूपमा मानिएकोलाई यहाँ उदाहरणको रूपमा लिन स- किन्छ । नेऽसं० ५६७ को ल.पु. ससुबेल बालकुमारी स्थान- को अभिलेखमा पुस्तक, अभय, वरद तथा जपमालाले सुशोभित पद्मासनस्थ चतुर्भुजा श्री सरस्वतीलाई ब्रह्मा एवं विष्णु दुबैको शक्तिको रूपमा वर्णन गरिएको छ, जसलाई यहाँ अद्वैत भावनाको सुन्दरतम् नमूना स्वरूप लिइन्छ ।

मध्यकालीन नेपालमा विभिन्न देवदेवीहरूको स्था- पनाको साथै तिनीहरूको लागि मन्दिरहरूको निर्माण एवं गुठीहरू राख्ने जस्ता क्रियाकलापहरूको ज्यादै प्रचार रहेको पाइएबाट तत्कालीन नेपालको आर्थिक स्थिति ज्यादै सुदृढ भएको लाग्दछ । त्यस समय शिवङ्का नामक मुद्राको चलन चल्तीमा आएको कुरा ने.सं. २९२ को ल.पु. गावहालको अभिलेखबाट जानिए तापनि त्यस समयको कुनै मुद्रा अहिलेसम्म पाउन सकिएको छैन । जसको आधारमा तत्समय बेचविखन कार्यमा मुद्राले खास भूमिका नखेल- टिएर वस्तु विनिमयको परिपाटी नै मुख्य रूपले प्रचलित रहेको देखिन्छ । अर्को, त्यस समय जग्गाको परिमाणलाई बुझाउने शब्दको रूपमा रोपणी शब्दको प्रयोग गरिन्थ्यो, जसबारे उपर्युक्त नेऽसं० २९२ को अभिलेख नै साक्ष्य स्व- रूप छ । प्रस्तुत समय माना, पाठीको चलन पनि चलेको कुरा माना शब्दको अर्थमा आउने मानि शब्दको प्रयोग ने० सं० १२५ को भक्तपुर भैरव स्थानको अभिलेखमा आएको, नेऽसं० ५८५ को काष्ठमण्डपको ताम्रपत्रमा पाठीलाई बुझाउने भैं शब्दको प्रयोग भएको अौ हाडिगाउँको उत्खनन्- मा अनुमानित नवौं शताब्दी ई० को पाठीको प्राप्तिले माना, पाठीको चलन त्यस समय रहेको यथार्थतालाई पुष्टि गरेको कुरा स्वीकार्य नै लाग्दछ ।

कलाको क्षेत्रमा पनि प्रस्तुत समय ज्यादै उन्नति भएको थियो । तत्समयका कलाकारहरूले विभिन्न धर्मका अनेकौं देवदेवीहरूका मूर्तिहरूको निर्माण गर्नुको साथै ती देवताहरूका मन्दिरहरूको पनि निर्माण गरेका थिए । नेपालको इतिहासका ज्ञात विख्यात कलाकारहरूको अभ्युदय यसै समय भएको थियो । अरनिकोले खालि नेपालमै हैन, तिब्बत, चीनसम्म गई नेपाली कलाको सर्वोच्चतालाई दूरस्थ मुलुकहरूसम्म फिंजाएका थिए । अनुमानित नवौं शताब्दी ई० को नेपाली चित्रकलाको नमूना मध्येशियाको तुङ्ह्वाङ्मा पाइएको छ । यस समयका अभिलेखहरूको अध्ययनमा पनि यस कालका केही विख्यात कलाकारहरूको परिचय पाउन सकिन्छ । देवपाटनको नेऽसं० ३६६ को अभिलेखले नन्दपाल नामक शिल्पकारद्वारा भोग, मोचले युक्त श्री महागौरीको मूर्ति निर्माण गरिएको कुराको जानकारी दिएको छ भने हाडिगाउँको नेऽसं० ५३४ को पादपीठ लेखले लोहकार श्री वाजसपतिले उमा महेश्वरको मूर्ति निर्माण गरेको कुरा प्रकटित गरेको छ । यी कलाकारहरूको उल्लेखले तत्कालीन नेपाली कलाकारहरूकाबारे अध्ययन गर्ने केही महत्वपूर्ण आधार भेट्टिएको छ ।

उपर्युक्त विभिन्न आधारहरूबाट प्रस्तुत समय अन्ध- कार युगको रूपमा पहिले मानिए तापनि हिजोआज यस- लाई प्राचीन एवं वर्तमान कालको अध्ययनको अति आ- वश्यक कडीको रूपमा लिइन लागेको छ, जुन युक्तियुक्त नै लाग्दछ । यसैले यस कालको विशेष अध्ययन आजको लागि खास महत्व राख्ने भएको छ । जुन यस ग्रन्थको संरचनाका मुख्यतम् उद्देश्य रहेका छ ।

अभिलेख नं. १

ॐ सम्वत्सरशते षष्टे मासे कार्तिकसंज्ञके ।
नराणाम्परि भोगार्थं....

[प्राप्तिस्थान—ललितपुर सुनधाराको अभिलेख
मिति—ॐ सम्वत्सरशते षष्टे मासे कार्तिक संज्ञके (१०६)
राजा, दूतक वा कुनैको नाम प्रशस्ति समेत—+
प्रशासनिक पद——+

अड्डा—+

शिलापत्र राख्नाको उद्देश्य—+

शिलापत्र राख्नेको नाम—+

महानात्माहरूको समेत देवताहरूको नाम—+

विहार, मन्दिरको नाम—+

धर्म, धार्मिक कार्य—+

कुनमा प्रकाशित- संशोधन मण्डलद्वारा प्रकाशित "अभिलेख संग्रह" दोस्रो भाग

शिलापत्रको शिर्षचिन्ह—+

स्थान—+

संक्षिप्त विवरण—+

कैफियत-प्रस्तुत अभिलेख सुनधारा संगैको भित्तामा अडेस लगाइराखेको शिलामा कुंदिएको श्रौ यसमा मानिसहरूको परिभोगको लागि भनी उत्कीर्ण गरिएको पाइएबाट सम्भवत: यसले उक्त सुनधारा निर्माण गरिएको कुरोतिर इङ्गित गरेको लाग्दछ।]

अभिलेख नं. २

नमश्श्रीर्ललितेशाय सर्व्वज्ञ त्रिगुणात्मने ।
देवात्मजवरेशाय भुक्तिमुक्तिप्रदायिने ॥
राज्ये श्रीगुणकामदेवनृपतेस्ससोत्तरेब्दे शते
माघे मासि च रोहिणीबुधदि (ने)...
श्रीमाणिग्वलके सुरालय कृतम्तस्छ्, ीवरौपात्मन:
पित्रोर्वन्द गुरोश्च भक्त जगतां स्वर्गापवर्गासये ।

[प्राप्तिस्थान–ललितपुर कुम्भेश्वर घाँयबुको अभिलेख

मिति–ससोत्तरेब्दे शते माघे मासि च रोहिणिबुधदि (ने)...

राजा, दूतक वा कुनैको नाम प्रशस्ति समेत–श्री गुणकाम देव नृप

प्रशासनिक पद—+

अड्डा—+

शिलापत्र राख्नाको उद्देश्य– जगतलाई नै स्वर्ग र मोक्ष दिलाउन

शिलापत्र राख्नेको नाम—+

महानात्माहरूको समेत देवताहरूको नाम (१) श्री ललितेश
(२) देवात्मज

विहार, मन्दिरको नाम—+

धर्म, धार्मिक कार्य- शैव धर्म

कुनमा प्रकाशित—संशोधन मण्डलद्वारा प्रकाशित "अभिलेख संग्रह" नवाँ भाग

शिलापत्रको शिर्षचिन्ह—+

स्थान–श्रीमाणिग्वल

संक्षिप्त विवरण-– संवत् १०७ माघ महिना रोहिणी नक्षत्र बुधवारको दिन राजा श्री गुणकामदेवको राज्यकालमा श्री माणिग्वलक क्षेत्रमा कुनै एक आमा बाबु र गुरूका भक्तले जगतलाई नै स्वर्ग र मोक्ष दिलाउनको निमित्त देवप्रासाद निर्माण गरेको कुरा प्रस्तुत पादपीठ लेखमा वर्णित छ ।

कैफियत— प्रस्तुत अभिलेखमा शिवको स्तुती संक्षिप्त रूपमा वर्णन गरिएको छ । त्यस स्तुतीमा शिवलाई देवात्मज: भनी उत्कीर्ण गरिएबाट रूद्रको उत्पत्ति देवताहरूक अंशबाट भएको भन्ने ब्राह्मण ग्रन्थहरूमा वर्णित उपाख्यानको तत्समय प्रचार भएको कुरा बिदित हुन्छ । कौशीतकी ब्राह्मण ६, १ मा रूद्रको जन्म अग्नि, वायु, आदित्य र चन्द्रमस्का बीजबाट भएको कुरा वर्णित छ जो स्वयं प्रजापतिद्वारा उत्पन्न गरिएका थिए । शतपथ ब्राह्मण ६, १, ३ मा रूद्रलाई संवत्सर उषाको मिलनबाट उत्पन्न भएको भन्ने कुरा वर्णित छ । जैमिनीय ब्राह्मण ३,२६१,२६३ मा यज्ञमा जान लागेको समय देवताहरूले आफ्ना क्रूर अंशहरूलाई अलग गरेको औ ती क्रूर अंशहरूबाटै रूद्रको उत्पत्ति भएको कुरा उल्लेख गरिएको छ ।

अर्को प्रस्तुत अभिलेखमा शिवलाई ललितेशाय भनिएबाट ललिता अर्थात् त्रिपुरसुन्दरीदेवी शिवकी शक्तिको रूपमा मानिन्थिन् भन्ने कुरोका पनि पुष्टि हुन्छ । यसै तथ्यको परि

प्रेच्चमा पशुपतिनाथको मन्दिर भित्र भगवान् पशुपतिनाथको शिरमा त्रिपुर सुन्दरीदेवीको प्रतीक श्रीयन्त्र लेखी दिनहुँ पूजा हुने अद्यापि प्रचलनले पनि उपर्युक्त तर्क कै पुष्टितिर इङ्गित हुन्छ ।]

अभिलेख नं. ३

... .ज्येष्ठ पूर्णमास्याम्.....ल...देव..
... .वासिनास्थपति.....के
पितोरात्मनश्च पुण्याभिवृद्धये सर्व्वजनानाञ्च .....
.....भगवच्छ्री मञ्जुनाथ भट्टारकोयम्प्रतिष्ठा कृतेति ।।

[प्राप्तिस्थान-काठमाडौं जोशीदेवल समीपस्थ मन्दिरको मञ्जुश्री मूर्तिको पादपीठ लेख

मिति—......ज्येष्ठ पूर्णमास्याम्

राजा, दूतक वा कुनैको नाम प्रशस्ति समेत—+

प्रशासनिक पद—+

अड्डा—+

शिलापत्र राख्नाको उद्देश्य–मातापिता, आफ्नो तथा सम्पूर्ण मानिसहरूको पुण्य अभिवृद्धिको लागि

शिलापत्र राख्नेको नाम—+

महानात्माहरूको समेत देवताहरूको नाम– भगवच्छ्री मञ्जुनाथ भट्टारक

विहार, मन्दिरको नाम—+

धर्म, धार्मिक कार्य—बौद्ध

कुनमा प्रकाशित– Dr. D.R. Regmi, Medieval Nepal, Part III, P. 2

शिलापत्रको शिर्षचिन्ह—+

स्थान—+

संक्षिप्त विवरण—मातापिता, आफ्नो तथा सम्पूर्ण मानिसहरूको पुण्य अभिवृद्धिको लागि भगवच्छ्री मञ्जुनाथ भट्टारकको मूर्ति प्रतिष्ठापन गरेको कुरा अभिलेखमा वर्णित छ ।

कैफियत—यद्यपि उत्तर प्राचीनकालीन ल.पु. त्यागल टोलको एक चैत्यमा उत्कीर्ण अभिलेखमा मञ्जुश्रीको स्वरूपबारे उल्लेख गरिएको पाइए तापनि तिनको मूर्ति प्रतिष्ठापन गरिएको कुराको पहिलो उल्लेख प्रस्तुत अभिलेख मैं भेट्टिएको छ, जुन यस अभिलेखको विशेषता स्वरूप छ ।]

अभिलेख नं. ४

ॐ श्रे योस्तु:।। सम्वत् १२५ चैत्रशुक्लत्रियोदस्यां.....
महाराजाधिराज श्रीनिर्भयदेवविजयराज्ये:।। श्रीख्रपु.....
शिवग्वलोत्तरधेनकवास्तव्यजयचतुपाकन श्रिया थवङ वक परक.........
देवस्थानार्थं द्वादस मानि धानि प्रज्ञा तप तिलकमरा... .....

[प्राप्तिस्थान—भक्तपुर भैरवस्थानको अभिलेख

मिति—संवत् १२५ चैत्रशुक्ल त्रियोदस्याम्

राजा, दूतक वा कुनैको नाम प्रशस्ति समेत—(१) महाराजाधिराज श्री निर्भयदेव
(२) जय चतुपाक

पशासनिक पद—+

अड्डा—+

शिलापत्र राख्नाको उद्देश्य—देवस्थानको लागि कूत निर्धारण गरी जग्गा राखेको

शिलापत्र राख्नेको नाम—जय चतुपाक

महानात्माहरूको समेत देवताहरूको नाम—+

विहार, मन्दिरको नाम—+

धर्म धार्मिक कार्य—हिन्दू

कुनमा प्रकाशित—अभिलेख संग्रह, दोस्रो भाग, पृ.६; Dr. D. R. Regmi, Medieval Nepal, Part III; शङ्करमान राजवंशी, नेपाली लिपिविकास १९७४ ई., पृ. ४६

शिलापत्रको शिर्षचिन्ह—+

स्थान–(१) श्री ख्रपु (२) शिवग्वलोत्तर धेनक

संक्षिप्त विवरण—महाराजाधिराज श्रीनिर्भयदेवको विजय-राज्यमा भक्तपुर शिवग्वलोत्तर थेनकमा बस्ने जयचतुपाक नामका व्यक्तिले देव-स्थानको लागि कूत निर्धारण गरी जग्गा राखेको कुरा प्रस्तुत अभिलेखमा वर्णित छ ।

कैफियत— प्राचीनकालमा भाषा एवं साहित्यको क्षेत्रमा यहाँका मानिसहरूलाई पूर्ण स्वतन्त्रता प्राप्त थियो । तिनहरू स्वेच्छामा कुनै पनि भाषाको प्रयोग गर्न सक्तथे । उत्तर प्राचीनकालका संस्कृत भाषाका शिलाभिलेखहरूमा हिजोआज नेपाल भाषा भनिने तत्कालीन जनभाषाका हारागुङ, गुँ, जरें, सिं, हाह्म्, कुह्म्, जस्ता शब्दहरूको प्रचूर मात्रामा प्रयोग पाइएबाट तत्तमय संस्कृत बाहेक अन्य लौकिक भाषाहरूको पनि समाज-मा प्रचलित थियो भन्ने कुराको अनुमान गर्ने यथेष्ट आधार भेट्टिन्छ । किनभने शब्द मैं भाषा-को अस्तित्व रहन्छ । यसै तथ्यको परिप्रेक्षमा प्रस्तुत अभिलेखलाई लिन सकिन्छ । यस लेखमा नेपाल भाषाको प्रयोग पाइएबाट अहिलेसम्म प्राप्त नेपाल भाषाका अभिलेखहरूमा यो अभि-लेख नै सर्व प्राचीन भएको कुरा जानिन्छ ।]

अभिलेख नं. ५

ॐ स्वस्ति कैलासवास सिरसि त्रिपथगाश्चन्द्र(मा)ङ्ककपालः भाति कर्ण्णे भुजङ्ग फणिमणिकिरण कण्ठशिलट्काल-कूटः प्रेम्नास्वज्य मुखेन्दुं हिमगिरिस्त नया वामपार्श्वे निधाय । सेनानीनृत्यरावगणपतिप्रमथैः पातु वः चन्द्रमौलिः । राज्ये पुण्यमलङ्कृत यशनि-धिः श्रीरुद्रदेवो नृपः । साधुभ्रातृजपुत्रधर्मगणिरति श्री भोज-देवोपि राट् । तावेतौ शशिभास्करोपमतिथौ सन्दर्शकालेहनि नेपाले गह्वणारविन्दकुमुद श्रीलालिताख्ये पुरे ॥ अथ तेग्वलस्थान-स्य भूत्वा पौरन्दरन्दिशि । भगवच्छ्रीशङ्करसौमो गणैः साद्धं शिलामयं ॥ तत्र प्रवरशुद्धात्मा वेङ्खाशिह्मेति धर्म्मभाक् । प्रतिष्ठा देवदेवस्य चक्रे कीर्त्तिजिगीषया । मया निर्व्वापितम्पिण्डम्प्रत्यर्थी ये दिवङ्गता । ज्ञात्वा ते रुद्रमायाता अनुत्तरफलाप्तये ॥ राजा भवतु तेजस्वी । पृथिवी सस्यसम्पदाः । अरोग्य सर्व्वसत्वानान्धन्यसन्तान मे स-दा ॥ सम्वत् १३२ प्रथमाषाढशुक्लदिवात्रीयोदश्याम्बृहस्प-तिदिने मैत्रनक्षत्रन्देव प्रतिष्ठितमिति

[प्राप्तिस्थान—ललितपुर त्यागलटोल गचाननीको अभिलेख

मिति—संवत् १३२ प्रथमाशाढशुक्लदिवात्रीयोदश्याम्बृहस्प-तिदिने मैत्रनक्षत्

राजा, दूतक वा कुनैको नाम प्रशस्ति समेत—(१) श्री रुद्र-देवो नृपः (१) श्री भोजदेवोपिराट् (३) वेङ्खाशिह्म

पशासनिक पद—+

मुद्रा—+

शिलापत्र राख्नाको उद्देश्य—कीर्ति स्थापना गर्ने इच्छाको साथै आफ्ना दिवङ्गत पितृहरूको उद्धारको लागि

शिलापत्र राख्नेको नाम—वेङ्खाशिह्म

महानात्माहरूको समेत देवताहरूको नाम—(१) त्रिपथगा (गंगा) (२) चन्द्रमा (३) हिमगिरितनया (पार्व्वती) (४) सेनानी (कुमार) (५) गणपति (६) चन्द्रमौलि (शिव) (७) रूद्र (८) श्री शङ्करसौम

विहार, मन्दिरको नाम—+

धर्म, धार्मिक कार्य—शैवधर्म

कुनमा प्रकाशित—संशोधन मण्डलद्वारा प्रकाशित "अभि-लेख संग्रह" नवौं भाग

शिलापत्रको शिर्षचिन्ह—+

स्थान—(१) श्री लालिताख्यपुर (२) तेग्वलस्थान

संक्षिप्त विवरण—राजा श्री रुद्रदेव र तिनका भतिजाका पुत्र श्री भोजदेवको राज्यकालमा श्री ललिताख्यपुरस्थित तेग्वलदेखि पूर्व पट्टि वेङ्खाशिह्म भन्ने धर्मात्मा व्यक्तिले कीर्ति स्थापना गर्ने इच्छाको साथै आफ्ना दिवङ्गत पितृहरूको उद्धारको निमित्त गणसहित भएका श्री चन्द्रशेखर शिवको आकृति शिलामा स्थापना गरेको कुरा प्रस्तुत अभिलेखमा वर्णित छ।

कैफियत— प्रस्तुत अभिलेखमा चन्द्रशेखर शिवको स्तुती संक्षिप्त रूपमा वर्णन गरिएको छ। त्यस स्तुतीमा शिवको शिर गंगा, चन्द्रमा तथा कपालले शोभित भएको भनी वर्णन गरिएबाट त्यस समय शैव कापालिक मतको ललितपुरमा प्रचार भएको कुरातिर संकेत मिल्छ। शिरमा अस्थिकामालाहरू मुकुटको रूपमा लगाउने कापालिकहरूको उल्लेख सातौं शताब्दी ई. मा भारत भ्रमणमा आउने चिनिया यात्री ह्यूनसांगले गरेका छन्। जसले पनि उक्त अनुमानको पुष्टि गरेको छ।

अर्को, प्रस्तुत अभिलेखमा कण्ठाश्लिष्ट कालकूटः भनी उल्लेख गरिएको छ, जसले शिवको कालकूटः विषपानको पौराणिक उपाख्यानको झल्को गरेको लागेको छ।

फेरि, कुमार, गणेश सहित नृत्यमा रत प्रमथगणहरू सहित भएर वाम काखमा पार्वतीलाई अङ्कमाल गरेर विराजमान भएका भन्ने कुराको वर्णनले शिवको नृत्येश्वर उपाधिलाई सार्थक बनाएको बुझिन्छ।

प्रस्तुत अभिलेखमा रुद्रदेव र भोजदेवको राज्यकालमा भनिएबाट तत्समय नेपालमा द्वैध शासन कायम भएको कुरातिर लक्ष गरेको देखिन्छ।]

अभिलेख नं. ६

ॐ सम्वच्छरवेदाब्धिचन्द्रे जेष्ठकृष्णाएकादश्यां तिथौ शनैश्चरवासरे

महापण्डितशाक्यभिक्षु श्रीगौतमस्य कृतश्रीललितपत्तन-विराजितश्रीसप्तपुरी-

महाविहारस्य परङ्गणमिष्टकालङ्कृतङ्कारयति तस्य दानपति शाक्यभिक्षु श्रीशुभ-

श्रीरनेन पुण्येन तु सर्व्वदर्शितामवाप्य निर्जित्य वशेषविद्विष। जरारुजामृत्युमहो-

र्म्मिसङ्कुलात्समुद्धरेयं भवशागराज्जगत् ॥

[प्राप्तिस्थान—ललितपुर गुइतः विहारको अभिलेख

मिति—ॐ सम्वच्छरवेदाब्धिचन्द्रे (=१४४) जेष्ठ कृष्ण एकादश्यां तिथौ शनैश्चरवासरे

राजा, दूतक वा कुनैको नाम प्रशस्ति समेत—
(१) महापण्डित शाक्यभिक्षु श्री गौतम
(२) शाक्यभिक्षु श्री शुभश्री

प्रशासनिक पद—+

अड्डा—+

शिलापत्र राख्नाको उद्देश्य—जरा, रुजा र मृत्यु रूपी ठूलो छालले युक्त भवसागरबाट संसारलाई उद्धार गर्ने

शिलापत्र राख्नेको नाम—शाक्यभिक्षु श्री शुभश्री

महात्माहरूको समेत देवताहरूको नाम—+

विहार, मन्दिरको नाम—श्री सप्तपुरी महाविहार

धर्म, धार्मिक कार्य—बौद्ध

कुनमा प्रकाशित—संशोधन मण्डलद्वारा प्रकाशित "अभिलेख संग्रह" नवौं भाग

शिलापत्रको शिर्षचिन्ह—+

स्थान—श्री ललितपत्तन

संक्षिप्त विवरण—षड् रिपुलाई वशमा पारेर सर्व्वज्ञता हासिल गरी जरा (बुढ्याइँ), रुजा (रोग) र मृत्युरूपी ठूलो छालले युक्त भएको भवसागरबाट संसारलाई उद्धार गर्ने उद्देश्य लिई महापण्डित शाक्यभिक्षु श्री गौतम निर्मित श्री ललितपत्तन स्थित श्री सप्त-

पुरी महाविहारको प्राङ्गणमा शाक्यभिक्षु श्री शुभश्री भन्ने धर्मात्माले ईंट छापेको कुरा प्रस्तुत अभिलेखमा वर्णित छ।

कैफियत— सिद्धार्थ गौतमको महाभिनिष्क्रमण हुनु भन्दा पहिले यस भवसागरमा जन्म, मृत्यु, जरा, व्याधि जस्ता कुराहरू देखेर तिनको मनस्थितिलाई ज्यादै विचलित पारेको थियो। अनि तिनले तिनीहरूबाट यस संसारका प्राणीहरूलाई मुक्त नगरेसम्म यो संसारमा दुःख निर्मूल पार्न नसकिने हुँदा सो को ज्ञान प्राप्तिको लागि गृहत्याग गरी महाभिनिष्क्रमणतिर लम्केको कुरो बौद्ध ग्रन्थहरूबाट विदित हुन्छ। सोही लक्षलाई प्रस्तुत अभिलेखका शाक्यभिक्षु श्री शुभश्रीले पनि सत्कार्यद्वारा मात्र प्राप्त गर्न सकिने विश्वास लिई उपर्युक्त सत्कार्य गरेको कुरा प्रस्तुत अभिलेखमा वर्णन गरिएको ठीकै प्रतीत हुन्छ। तर, यहाँ यस कुरालाई बिर्सनु छैन कि जहाँ सिद्धार्थले ज्ञान प्राप्तितिर जोड दिएका छन् भने यस अभिलेखमा श्री शुभश्रीले सत्कार्यलाई नै प्राथमिकता दिएको देखिन्छ।

अभिलेख नं. ७

....

....

..................मधिकरणायुवि

.... पूर्व कूरेप्रदेश......कृत्वात

...............दा संसार.... गदत्तं

..................संवत् अचुप्ल बैशाख शुक्र दिवा पुण्या

[प्राप्तिस्थान—चाङ्गुको अभिलेख

मिति—संवत् अचुप्ल (=१८६) बैशाख शुक्र दिवा पुण्या

राजा, दूतक वा कुनैको नाम प्रशस्ति समेत—+

प्रशासनिक पद—+

अड्डा—.........मधिकरण

शिलापत्र राख्नाको उद्देश्य—+

शिलापत्र राख्नेको नाम—+

महानात्माहरूको समेत देवताहरूको नाम—+

विहार, मन्दिरको नाम—+

धर्म, धार्मिक कार्य—+

कुनमा प्रकाशित—Dr. D. R. Regmi Medieval, Nepal, Part III, P. 4.

शिलापत्रको शिर्षचिन्ह—+

स्थान—(१) कूरे प्रदेश (२) संसार

संक्षिप्त विवरण—+

कैफियत—प्रस्तुत अभिलेखका अक्षरहरू साह्रै नै बिग्रिसकेको हुनाले अर्थ राम्ररी खुल्न सकेको छैन।]

अभिलेख नं. ८

ॐ पञ्चासीतिनियुक्तवत्सरशतं प्राप्ता सुपूर्णां शुभा
मूलादित्ययुता(वि)थिश्च धवलाषाढत्रयोदस्यपि
श्रीप्रद्युम्नमहीपतेश्च सुखवद्राज्यं प्रतिष्ठापिता
तत्राचार्यवरेण सा प्रतिकृती रत्नाकरस्वामिना

[प्राप्तिस्थान—ललितपुर थपाहिटीको पादपीठ लेख

मिति—ॐ पञ्चासीतिनियुक्तवत्सरशतं प्राप्ता सुपूर्णां शुभा मूलादित्ययुता विथिश्च धवलाषाढ त्रयोदस्यपि (संवत् १८५)

राजा, दूतक वा कुनैको नाम प्रशस्ति समेत—
(१) श्री प्रद्युम्न महीपति
(२) आचार्य श्री रत्नाकर स्वामी

प्रशासनिक पद—+

अड्डा—+

शिलापत्र राख्नाको उद्देश्य—+

शिलापत्र राख्नेको नाम—आचार्य श्री रत्नाकर स्वामी

महानात्माहरूको समेत देवताहरूको नाम—+

विहार, मन्दिरको नाम—+

धर्म, धार्मिक कार्य—हिन्दू सौर धर्म

कुनमा प्रकाशित—संशोधन मण्डलद्वारा प्रकाशित "अभिलेख संग्रह" दोश्रो भाग

शिलापत्रको शिर्षचिन्ह—+

स्थान—+

संक्षिप्त विवरण—संवत् १८५ आषाढ त्रयोदशी मूलनक्षत्रयुक्त आदित्यवारको दिन आचार्य श्री रत्नाकर स्वामीले देवमूर्ति (सूर्यमूर्ति) प्रतिस्थापन गरेको कुरा प्रस्तुत पादपीठ लेखमा वर्णित छ।

कैफियत—स्थानक मुद्रामा रहेको प्रस्तुत सूर्यमूर्तिको पादपीठ अभिलेख मध्यकालीन नेपालमा सूर्यमूर्तिको पूजा प्रचारबारे थाहा लिने महत्त्वपूर्ण सामग्री रहेको छ। यो पादपीठ लेखयुक्त सूर्यमूर्ति तत्कालीन अभिलेख सहितका सूर्यमूर्तिहरूमा सबैभन्दा जेठो मानिएको छ। यी मूर्ति स्थानक मुद्रामा भए तापनि यिनका गोडामा बूट लाएका छैनन्। यी देवताका दुबै हातमा कमलका डाँठ छन् औ यिनका दायाँ र बायाँ दण्ड र पिङ्गल छन्।]

अभिलेख नं. ६

नमो बुद्धाय ॥ शंता भू······ऽशुभे ॥ प्रजाख ड्ग......
विजित्ययेनप्रापिप्रदीसः प्रेउ ..विकलो
धर्म्मराज्याभिषेकः।···छे ···॥ भूयात् भूत्यै त्रिलोक्याः
सचिरमधिगणालङ्कृतोबुद्धवीरः ॥ विख्याता ललितापुरीति-
नगरी दिक्षु

सर्व्वास्वपि विद्याभ्यास कृतयुग ······ शो··· ············
विविधै देवालयै···॥ तत्र प्रेत्चर्यादिशिगु-
सटलोनामरम्पो विहार पि क्षपित तमस्वेभिक्षुसंघस्य
·· त्रस्मिश्वासी··मणि गौतमश्रीयतीन्द्रः॥
पुण्यत्ता सीविहार सर्व्व·· श्वाबुधनियम
षामप्रणीस्तस्वशिष्यः चान्तिश्रीर···ते
योत्पुनरपि घटितं ···सद्व्येम.घ शुक्ल प्रतिपदितियौ
ब्रह्मेरभ्यतावत् ॥ स्था भ्रजमतिशुभंत्राधिरोव्या
गल...तामत...प...द्वादशभवाम्··कालत्रबीप्रवासि।
भवैतुवसुमतीयंशस्यसंपत् समृद्धा
जनभव······क्लिकलुषहरसिद्धिदंसाधका······तैरखिलं
गु (ह्य) नाथैः - सैन्तरस्य संपूर्ण सर्वकालम्प्रदि...
मण्डलं च ॥ शुभमस्तु सर्व्वजगतां ॥ ॥

[प्राप्तिस्थान—ललितपुर गुइत विहारको अभिलेख

मिति—······माघे शुक्ल प्रतिपदितियौ

राजा, दूतक वा कुनैको नाम प्रशस्ति समेत—
(१) गौतमश्री यतीन्द्र
(२) क्षान्तिश्री

प्रशासनिक पद—+

अड्डा—+

शिलापत्र राख्नाको उद्देश्य—समयानुसार वर्षा भई पृथ्वी अन्न, फलफूल आदिले परिपूर्ण भएर सबै जनताहरू परस्परमा लोभ, मोह, कलह छोडेर शान्तिपूर्वक रहुन्

शिलापत्र राख्नेको नाम—क्षान्तिश्री

महानात्माहरूको समेत देवताहरूको नाम—(१) बुद्ध (२) वसुमती (३) गुह्यनाथ (४) सचि

विहार, मन्दिरको नाम—गुसटलो नाम रम्पो विहार

कुनमा प्रकाशित—Dr. D.R. Ragmi, Medieval Nepal, Part III, PP. 11-12.

शिलापत्रको शिर्षचिन्ह—+

स्थान—ललितापुरीति नगरी

संक्षिप्त विवरण—प्रख्यात ललितापुरी नगरको चारै दिशा तर्फ देवालयहरूमा विद्याभ्यासमा तत्पर भएका विद्वान्हरूले वास गरिएको यस नगरको पूर्व दिशा तर्फको गुसटलोनाम रम्पो विहारमा बस्ने भिक्षु संघका अधिपति यतीन्द्र गौतमश्रीका मुख्य शिष्य क्षान्तिश्री भन्नेले समयानुसार वर्षा भई पृथ्वी अन्न, फलफूल आदिले परिपूर्ण भएर सबै जनताहरू परस्परमा लोभ, मोह, कलह छाडेर शान्तिपूर्वक रहुन भन्ने अभिलाषा गरी कुनै कुरोको जीर्णो-

द्वार गर्न ध्वजा पताका आदिले विभूषित यज्ञ मण्डप बनाई यज्ञ आरम्भ गरेको कुरा प्रस्तुत अभिलेखमा वर्णित छ.।

कैफियत—प्रस्तुत अभिलेखको अध्ययनबाट उपर्युक्त समय मध्यकालीन भारतमा जस्तै देव मन्दिरहरू विद्याध्ययनको केन्द्रको रूपमा रहेको कुराको पत्तो हुन्छ। मध्यकालीन भारतमा देव मन्दिरहरू महाविद्यालयको रूपमा विकसित भएको कुरा त्यहाँका अभिलेखहरूको अध्ययनबाट जानिन्छ। अर्को, यस लेखमा चारै दिशाका देवालयहरूमा विद्याभ्यासमा लागेका विद्वान्हरूले वास गरेको ललितपुर नगर भनी वर्णन गरिएबाट तत्समय ललितपुर नेपाल राष्ट्रको विद्याकेन्द्र स्वरूप भएको कुरा निश्चित रूपले जानिन्छ।

यस लेखको आरम्भमा इन्द्रादि देवताले स्तुति गरिएका हिंसा कर्मको बिना अहिंसा धर्मका महाप्रवर्तक धर्मवीर बुद्धलाई नमस्कार छ भनी भगवान् बुद्धको स्तुति गरिएको छ।]

अभिलेख नं. १०

त्रिभिर्वर्षैः समायुक्ते सम्वत्सर शतद्वये वैशाखशुक्ल सप्तम्यां
बुधे पुष्योदये शुभे। श्री यशोदेव भूनाथस्तनयो धर्मतत्परः ।।
श्रीबाणदेवः कृतवान् प्रतिमासु प्रतिष्ठिता। दिवाकरस्य-यामात्रा
पुरा संकल्पिता मुदा कर्तुस्तेनास्तु सततं तेजो वृद्धिर-नुत्तरा ।। ।।

[प्राप्तिस्थान—ल०पु० सौगल टोलस्थित सूर्यमूर्तिको पादपीठ लेख

मिति—त्रिभिर्वर्षैः समायुक्ते सम्वत्सर शतद्वये (= २०३) वैशाख शुक्ल सप्तम्यां बुधे पुष्योदये शुभे।

राजा, दूतक वा कुनैको नाम प्रशस्ति समेत—
(१) श्री यशोदेव भूनाथ
(२) श्री बाणदेव

प्रशासनिक पद—+

अड्डा—+

शिलापत्र राख्नाको उद्देश्य—+

शिलापत्र राख्नेको नाम—श्री बाणदेव

महात्माहरूको समेत देवताहरूको नाम—दिवाकर

विहार, मन्दिरको नाम—+

धर्म धार्मिक कार्य—हिन्दु

कुनमा प्रकाशित—Dr. D. R. Regmi Medieval Nepal, Part III, P. 5.

शिलापत्रको शिर्षचिन्ह—+

स्थान—+

संक्षिप्त विवरण—भूनाथ श्री यशोदेवका छोरा धर्ममा तत्पर हुने श्री बाणदेवले भगवान् सूर्यको मूर्ति प्रतिष्ठापन गरेको कुरा प्रस्तुत अभिलेखमा वर्णित छ।

कैफियत—प्रस्तुत अभिलेखमा वर्णित सूर्यमूर्ति नेपालका अभिलेख सहितका सूर्यमूर्तिहरूमा सर्व प्राचीन मध्येको मानिन्छ। यो मूर्ति स्थानक मुद्रामा भए तापनि यिनका गोडामा बूट लाएका छैनन्। यसका दुवै हातमा कमलका डाँठ छन् श्री दायाँ बायाँ दण्ड र पिङ्गल छन्।

प्रस्तुत अभिलेखमा श्री यशोदेवलाई भूनाथ भनिएबाट सम्भवतः यिनी ललितपुरका कुनै स्थानीय शासक भएको अनुमान हुन्छ।]

अभिलेख नं. ११

शुभमस्तु। सम्वत् २२१ मार्गशुक्लशम्यां राजाधिराजपरमेश्वरः श्रीमत्शिवदेवमहाराजै। श्रीरामदीवसमस्तविजयराजै। मंग्लरविषये। फटेश्वर भटारक। सताडे गौठिपञ्चालिकेणः च्छेप
र-ग्र एड श्रो प ले ०, ।। श्री इदाभावो नायक। श्री धवनप नायक श्रीसोह-
वराने। एते पधाण वर्त्तनीय।

[प्राप्तिस्थान—ललितपुर पूर्णचण्डी महाद्योननी स्थित ऐश्वर्य धर शर्माको संकलनमा रहेको ताम्रपत्र

मिति—संवत् २२१ मार्गशुक्लदशम्यां

राजा, दूतक वा कुनैको नाम प्रशस्ति समेत—१) राजाधिराज परमेश्वरः श्री मत शिवदेव
२) महाराजै श्री रामदीव
३) श्री इदाभावो नायक श्री धक्नप
४) नायक श्री सोहवरान

प्रशासनिक पद—१) नायक २) समन्त

अड्डा—१) गोठि २) पञ्चालिक

ताम्रपत्र राख्नाको उद्देश्य—+

ताम्रपत्र राख्नेको नाम—+

महानात्माहरूको समेत देवताहरूको नाम—फांटेश्वर भटारक

विहार, मन्दिरको नाम—+

कुनमा प्रकाशित— M.R. Pant & A.D. Sharma, The Two Earliest Copper Plate In Scnptions from Nepal, in Nepal Research Centre Miscellaneous Papers, No. 12, Nepal Research Centre, Kathmandu, July 1977, P- 7

ताम्रपत्रको शिर्षचिन्ह—+

स्थान—१) मंग्गर विषय २) सताउ

संक्षिप्त विवरण—राजाधिराज परमेश्वर, श्रीमत शिवदेव तथा महाराज सामन्त श्री रामदीवको विजय राजमा मंग्गर विषय स्थित फांटेश्वर भटारकको सताडमा श्री इदाभावो नायक श्री धक्नप तथा नायक श्री सोहवरान गोष्ठी र पाञ्चालिकका प्रधानको रूपमा छानिएको कुरा प्रस्तुत ताम्रपत्रमा बर्णित भएको देखिन्छ ।

कैफियत—प्रस्तुत ताम्रपत्रको अध्ययनबाट उपर्युक्त समय गोष्ठी र पाञ्चालिकका प्रधान पदहरूको लागि चुनाव गरिने परिपाटी भएको कुराको अनुमान हुन्छ ।

अर्को, यस लेखमा वर्णित मंग्गर विषय पूर्व १ नं० धुलिखेलदेखि अन्दाजी ७ कोश पूर्व स्थित व्यापारिक केन्द्रको रूपमा रहेको मङ्गलटार भन्ने स्थान भएको प्रतीत हुन्छ । यस लेखको मंग्गर र मङ्गल नाममा सामञ्जस्यता पाइनु श्री संवत् २२० को आर्योष्णीष विजय नामक ग्रन्थको पुष्पिकामा उल्लिखित धवलस्रोतका महासामन्ताधिपति महासामन्त श्री रामदेव र यस लेखमा वर्णित महाराज सामन्त श्री रामदीव एउटै व्यक्ति लागेको हुँदा धवलस्रोत वर्तमान् धुलिखेलको प्राचीनतम नाम भएको देखिएकोले पनि उपर्युक्त अनुमानमा सघाऊ पुऱ्याएको छ ।]

अभिलेख नं. १२

[ॐ नमः श्री] धर्मधातवे ॥ ज ······················धातवे । सर्वधर्म ····· – ······पापजोन्मिनाय

············नुभव भव भावो ध्र······ ॥ आशीतुएय ······ –

··· – ······सदेव इ ················भ वे वीहारक सद्धर्म्मचैत्य ॥ चिन्त्य··· ·······

रत्न: ॥ गत पञ्च [धि] के यष्टि ··· ··· ···ना प्र ग्ग हा नि त ··· ··· ···कर्मधर्म

ध्वजश्चैत्यः जेष्ठ ॥ यावल्लोक··· ··· ···शू[न्य]ता ज्ञान धामापुरस रत्न

सरोजेरुत्तम··· ···भ दिव कीर्ति··· ··· स्वभावः सम सुख वशवर्ति

··· ··· ···[सद्ध] र्म लोक बृद्धय··· ···श्रु··· ··· ···कस्य महसा ब्रह्मज्ञा-

[नै] देवान्स्वर्गपुरी··· – ···गतःमह··· ··· ···बोधिपतिः प्रज्ञो (पाया ....

– ··· – ··· त्यैक तिष्ठम्मन ·········· धर्म्मश्च ······ठो द्वार विधि;··· ··· ···

धर्म्मश्च ··············ज्य इति ख्यातः··················द्धि र्भवे-होदशी ॥······

[नेपाल] हाये शुद्ध···········सरे भाग्य श्री···········यश वज्रानुक्रमे·······

··· ··· ··· नानुमम जीर्णो[द्धार]··· ··· ···नेपाल नामो······
··· ··· ···राज्ये··· ··· ···द्भव··· ··· ··· ··· ···पा भवन्ति
··· ··· ··· ··· भै दी दा रे वं··· ··· ··· ···नि म मो ज······
··· ··· ··· ··· ··· ··· ···मैत्री चन्द्रेण

[प्राप्तिस्थान—काठमाडौं स्वयम्भूको अभिलेख
मिति—अनुमानित १२ औं शताब्दी ई.
राजा, दूतक वा कुनैको नाम प्रशस्ति समेत—मैत्रीचन्द्र
प्रशासनिक पद—+
अड्डा—+
शिलापत्र राख्नाको उद्देश्य—+
शिलापत्र राख्नेको नाम—मैत्रीचन्द्र
महानात्माहरूको समेत देवताहरूको नाम—+
विहार, मन्दिरको नाम—+
धर्म, धार्मिक कार्य—बौद्ध
कुनमा प्रकाशित—हेमराज शाक्य, मेदिएवल नेपाल, १९७०, पृ. ५६-५७.
शिलापत्रको शिर्षचिन्ह—एउटै चैत्य, भिक्षुहरू तथा दुई-वटा मृगका आकृतिहरू उत्कीर्ण छन्।
स्थान—नेपाल
संक्षिप्त विवरण—+
कैफियत—मैत्रीचन्द्र नामका व्यक्तिद्वारा चैत्य जिर्णोद्धार गरिएको कुरा वर्णित प्रस्तुत अभिलेखमा ब्रह्म-ज्ञानबारे पनि उल्लेख गरिएबाट बौद्धधर्मले हिन्दूधर्मका मूलभूत तत्त्व एवं दर्शनलाई उपर्युक्त समयसम्म यथेष्ट मात्रामा अंगिकृत गरिसकेको कुरा बोध हुन्छ।]

अभिलेख नं.१३

सम्वत् आ ९ भाद्रपदकृष्ण सप्तम्यां ।। श्रीमन्
राजाधिराज परमेश्वर
परमभट्टारक श्रीमानदेवस्य विजयराजे ।
श्रीदनिश्व(र)दक्षिण तोग्रविवा-
सिनैः दिवंगत प्रजनवन निमितेन तत्रैव ।
योधितालिन ट्रीनमैत
नद्यां. तत पनोलि कर्तव्यम् नित्यवछिन्नम्
सम्प्रदत्तं

[प्राप्तिस्थान—काटमाडौं ब्रह्मटोलको जलद्रोणिको अभिलेख
मिति—संवत् आ ९ (२५९) भाद्रपदकृष्ण सप्तम्यां
राजा, दूतक वा कुनैको नाम प्रशस्ति समेत—श्रीमन् राजाधिराज परमेश्वर परमभट्टारक श्रीमानदेव
प्रशासनिक पद—+
अड्डा—+
शिलापत्र राख्नाको उद्देश्य—दिवंगत भएकाहरूको उद्धारको निमित्त
शिलापत्र राख्नेको नाम—+
महानात्माहरूको समेत देवताहरूको नाम—श्रीदनिश्वर
विहार, मन्दिरको नाम—+
कुनमा प्रकाशित—Dr. D. R. Regmi, Medieval Nepal, Part, III, PP. 5-6
शिलापत्रको शिर्षचिन्ह—+
स्थान—दक्षिण तोग्र
संक्षिप्त विवरण—श्रीमन् राजाधिराज परमेश्वर परमभट्टारक श्री मानदेवको विजयराजमा श्री दनिश्वरको दक्षिणतिर तोग्र भन्ने स्थानका बासिन्दाहरूले दिवंगतहरूको उद्धारको लागि नदी जस्तै पानी कैले पनि आउन बन्द नहुने गरी जलद्रोणि प्रतिष्ठापन गरेको कुरा प्रस्तुत अभिलेखमा वर्णित छ।
कैफियत—प्रस्तुत अभिलेखको अध्ययनबाट उपर्युक्त समय स्थानीय आवश्यकताहरू पूर्तिको लागि त्यहींका जनताहरू मिलेर निर्माणका कार्यहरू सम्पन्न गर्दथे भन्ने कुराको उदाहरण प्रस्तुत अभिलेखले प्रस्तुत गरेको छ।]

अभिलेख नं. १४

ॐ नवसप्तद्विसहिते आषाढे सिते द्वितीया रुद्रगनादित्य स्थापित

सम्वत् २७९ आषाढशुक्लद्वितीया सकलषतसन्तारिणि

[प्राप्तिस्थान—काठमाडौं नक्साल नन्दिकेश्वर वहालको ढुंगेधारानिर प्रतिष्ठापित सूर्यमूर्तिको पादपीठ तथा जलहरीमा उत्कीर्ण अभिलेख

मिति—संवत् २७९ आषाढ शुक्ल द्वितीया

राजा, दूतक वा कुनैको नाम प्रशस्ति समेत—+

प्रशासनिक पद—+

अड्डा—+

शलापत्र राख्नाको उद्देश्य—+

शिलापत्र राख्नेको नाम—+

महानात्माहरूको समेत देवताहरूको नाम—रुद्रगणादित्य

विहार, मन्दिरको नाम—+

कुनमा प्रकाशित—Dr. D. R. Regmi, Medieval Nepal, Part III. P. 5;
पूर्णिमा, १.३, पृ. १७.

शिलापत्रको शिर्षचिन्ह—+

स्थान—+

संक्षिप्त विवरण—संवत् २७९ आषाढ शुक्ल द्वितीयाको दिन रुद्रगणादित्यको मूर्ति प्रतिष्ठापन गरिएको कुरा प्रस्तुत अभिलेखमा वर्णित छ ।

कैफियत— प्रस्तुत पादपीठ लेखमा रुद्रगणादित्य भनेर उल्लेख गरिएबाट आदित्य (सूर्य) पनि शिव–रुद्रगणकै एक सदस्य भएर शिव र सूर्य बीचको घनिष्टतम सम्बन्धलाई प्रकटित गर्दछ । शिव र सूर्यमा कुनै विभेद नभएको कुरा निम्न श्लोकबाट स्पष्ट हुन्छ । "आदित्यं च शिवं विद्यात्, शिवमादित्य रुपिणम् । उभयोरन्तरं नास्ति, ह्यादित्यस्य शिवस्य च ॥" नेपाल संवत् ३८१ को फरपिङ्को अभिलेखमा शिवभास्करम् भनी वर्णन गरिएबाट शिव र सूर्य एउटै भएको यथार्थतालाई दर्शाउनुको साथै शैव र सौर सम्प्रदायको एकात्मतालाई दर्शाएको स्पष्ट छ ।

अर्को, प्रस्तुत पादपीठ माथि प्रतिष्ठापित सूर्यमूर्ति स्थानक मुद्रामा रहेको छ । यस मूर्तिको विशेषता यसको गोडामा बनेको बूटमा रहेको छ । यस मूर्तिमा प्रयोग गरिएका लुगा पनि कुषाणकालीन सूर्यमूर्तिहरूमा प्रयुक्त लुगासित मेल खान्छ ।]

अभिलेख नं. १५

स्वे योस्तु ॥ सम्वत् २८२ मार्गशिरशुक्लपूर्णमास्या रोहिन्याङ्गारदि-
ने-॥ राजाधिराजपरमेश्वरपरमभटारक । श्री नेपालाधिपति श्रीमदानन्ददेवस्य विजयराजे-॥ श्रीपतुंगविषयाधिपतिमहासामन्त श्रीमद्रहस्यदीवस्य प्रवर्त्तमानकाले-। श्रीयखरपशिञ्छमटोलकाधिवाशिन-। मीभिङ्गु भावो हर्षत्रयि स्त्रीपुरुष उभयकेन् श्रीकोटेश्वर भटारकस्य-। चञत्रके, उमामहेश्वर बालचक्रः प्रवत ०॥ द्धर्मकामभोचा थेन ढोकितमिति ॥ ॥०॥

[प्राप्तिस्थान—ललितपुर पूर्णचण्डी महाद्योननो स्थित एँ श्वर्यधर राजोपाध्यायको संकलनमा रहेको तापत्र

मिति— संवत् २८२ मार्गशिरशुक्ल पूर्णमास्या रोहिन्याङ्गारदिने

राजा, दूतक वा कुनैको नाम प्रशस्ति समेत—(१) राजाधिराज परमेश्वर परमभटारक श्री नेपालाधिपति श्री मदानन्ददेव

(२) श्री पनुंगविषया-
धिपति महासा-
मन्त श्री भद्र
हस्यादीव (३)
मीभिङ्गु भावो
(४) हर्षवथि

प्रशासनिक पद—महासामन्त

अङ्का—+

ताम्रपत्र राख्नेको उद्देश्य—धर्म, अर्थ, काम तथा मोक्षको कामनाले

ताम्रपत्र राख्नेको नाम—मीभिङ्गु भावो र हर्षवथि

महात्माहरूको समेत देवताहरूको नाम—(१) श्री भाण्टेश्वर भट्टारक (२) उमामहेश्वर (३) बालचक्र (बालचन्द्र)

विहार, मन्दिरको नाम—श्री भाण्टेश्वर भटारकस्य च्छत्रक (मन्दिर)

कुनमा प्रकाशित—M. R. Pant & A. D. Sharma, The Two Earliest Copper Plate Inscnptions from, Nepal, in Nepal Research Centre Miscellaneous Papers, No. 12, Nepal Research Centre, Kathmandu, July 1977, P. 28.

ताम्रपत्रको शिर्षचिन्ह—+

स्थान-(१) श्री नेपाल (२) श्री पनुंग (३) श्री यखर पश्चिछमटोल

संक्षिप्त विवरण— राजाधिराज परमेश्वर परमभट्टारक श्री नेपालाधिपति श्री मदानन्ददेवको विजयराजमा श्री पनुंग विषयाधिपति महासामन्त श्री मद्रहस्यदीवको प्रवर्तमान समय श्री यखर पश्चिछमटोल बस्ने मीभिङ्गु भावो र हर्षवथि नामका दुईजना स्त्री पुरुषले श्री भाण्टेश्वर भट्टारकको मन्दिरमा बालचक्र (बालचन्द्र) को आकृतियुक्त उमामहेश्वरको मूर्ति धर्म, अर्थ, काम, मोक्ष (चतु, पुरुषार्थ) को लागि प्रतिष्ठापन गरेको कुरा प्रस्तुत ताम्रपत्रमा वर्णित छ।

कैफियत—महादेवको शिरमा बालचन्द्र अवस्थित हुने हुँदा प्रस्तुत अभिलेखमा उत्कीर्ण बालचक्रले बालचन्द्रलाई नै इङ्गित गरेको हो भन्ने लाग्दछ।]

अभिलेख नं. १६

ॐ स्वस्ति ॥ क्षीरोदाम्बुनिधौ विधाय रभसात् क्षुब्धं गिरिं मन्दरं

संभूता कमलालया प्रमथिते देवासुरैर्विश्रुतः
संवीक्ष्य स्वधिया विचिन्त्य च मुहुर्देवेषु सर्वात्मना
श्रेष्ठोसाविति यं गता स जगतां कुर्याच्छ्रियं माधवः ।
यः पारिजाततरुमानयति स्म भर्तुर्लक्ष्मीपतेरसुरकानन धूमकेतोः

कर्त्तुं प्रमोदमवमत्य समस्तदेवान् देयाच्छुभं स जगतां विनतातनूजः ।

पृथ्वीं नृपे सकललोकहृदंबुहंसे युक्त्या प्रशासति रिपुद्विपकेशरीन्द्रे ।

वित्ते गुणैर्जगति चंद्रकलावदातैः श्रयानन्ददेव इति सूर्यकुलप्रदीपे ॥

नत्वा सज्जनचित्तकैरवविधोः सम्पद्दयाशालिनः
श्रीमद्रामुनिसंज्ञितस्य विहिता पुत्रेण पुण्यात्मनः।
अर्च्चा श्रीपतिमाधवस्य परया सम्प्राप्तुमुच्चैः पदं
भक्त्या श्रीगरुडस्य शंकर इति ख्यातेन भूमण्डले ।
पत्न्या सहानिन्द्यचरित्रवत्या कलंकहीनोडुपविम्ब कान्तं
वक्त्रं दधत्या हृदयं क्षिपन्त्या निरुत्तरे श्रेयसि तेजलक्ष्म्या ॥
समाशतद्वये प्राप्ते वसुवन्हिसमायुते । कृष्णाष्टम्यां कृता ज्येष्ठे प्रशस्तिः सोमवासरे ।

विद्वतोदयचन्द्रेण सेवायै कमलापतेः। पूजितो वाक्यपुष्पेण मुदमेति हि केशवः॥

[प्राप्तिस्थान—भक्तपुर तौमढी टोलको अभिलेख
मिति—समाशतद्वये प्राप्ते वसुवन्हि समायुते (=२८७)
कृष्णाष्टम्यां कृता ज्येष्ठे प्रशस्तिः सोमवासरे ।

राजा, दूतक वा कुनैको नाम प्रशस्ति समेत—(१) श्रयानन्ददेव (२) श्री भद्रामुनि (३) शङ्कर (४) तेजलक्ष्मी (५) विद्वतोदयचन्द्र

प्रशासनिक पद—+

अङ्का—+

शिलापत्र राख्नाको उद्देश्य—विष्णुलोक प्राप्तिको कामना

शिलापत्र राख्नेको नाम—(१) शङ्कर (२) उदयचन्द्र

महानात्माहरूको समेत देवताहरूको नाम—(१) माधव (२) लक्ष्मी (३) धूम्रकेतु (४) विनता तनूज (५) श्रीगरुड (६) कमलापति (७) केशव

विहार, मन्दिरको नाम—+

धर्म, धार्मिक कार्य— हिन्दू (बैष्णव)

कुनमा प्रकाशित—संशोधन मण्डलद्वारा प्रकाशित अभिलेख संग्रह, दोश्रो भाग, पृ. १०-११

शिलापत्रको शिर्षचिन्ह—+

स्थान—+

संक्षिप्त विवरण—सूर्यकूलका बत्ति जस्ता भएका श्री आनन्ददेव राजाको राजत्वकालमा श्री भद्रामुनि छोरा शङ्कर नामका पुण्यात्मा व्यक्तिले विनता पुत्र श्रीगरुडको पूजा सत्कार गरेको औ विद्वान् उदयचन्द्रले कमलापति श्री केशवको वाक्यरूपी फूलले पूजा गरेको कुरा प्रस्तुत अभिलेखमा वर्णित छ।

कैफियत— प्रस्तुत अभिलेखको अध्ययनबाट उपर्युक्त समय समुद्र मन्थनबाट लक्ष्मीको प्रादुर्भाव भई तिनोले विष्णुलाई वरण गरेको औ सत्यभामाको आग्रहलाई टार्न नसकेर श्रीकृष्णले स्वर्गको पारिजात वृक्ष गरुडद्वारा उखेल्न लगाउनुको साथै सो पारिजात वृक्षको लागि देवताहरू र गरुडको बीच ठूलो लडाई भई अन्त्यमा देवताहरूको पराजय भएको जस्ता पौराणिक उपाख्यानहरूको उपर्युक्त समय यहाँ प्रचूर मात्रामा प्रचार भएको कुरा विदित हुन्छ ।]

अभिलेख नं. १७

सम्वत् २८८ फाल्गुणकृष्णाष्टम्याम्………………
कादि म………रुद्रदेवस्य विजयराज्ये मेतम्
………………… ……पुनर्जन्म हेतोः
मातापितापुत्रादिदिवङ्गता। सत्वान् तेषाम् नरकादि दुः–
खोपशान्तये संप्रदत्तामिति

[प्राप्तिस्थान—वज्रयोगिनीस्थित ढुङ्गेधाराको अभिलेख

मिति—संवत् २८८ फाल्गुण कृष्णाष्टम्याम्

राजा, दूतक वा कुनैको नाम प्रशस्ति समेत— रुद्रदेव

प्रशासनिक पद—+

अङ्का—+

शिलापत्र राख्नाको उद्देश्य—दिवङ्गतहरू तथा प्राणीहरूलाई नरक आदि दुःखहरूबाट उपशान्तिको लागि

शिलापत्र राख्नेको नाम—+

महानात्माहरूको समेत देवताहरूको नाम—+

विहार, मन्दिरको नाम—+

धर्म, धार्मिक कार्य—+

कुनमा प्रकाशित—अभिलेख संग्रह, दोस्रो भाग, पृ. १२.

शिलापत्रको शिर्षचिन्ह—+

स्थान—नरक

संक्षिप्त विवरण—श्री रुद्रदेवको विजयराज्यमा माता, पिता तथा पुत्र आदि दिवङ्गतहरू औ प्राणीहरूलाई नरक आदि दुःखहरूबाट उपशान्तिको लागि (पानी आउने ढुङ्गे–

धारा) प्रदान गरेको कुरा प्रस्तुत अभिलेखमा वर्णित छ।

कैफियत— ढुङ्गे धाराको मुखमै कुँदिएको यो अभिलेखको प्राप्तीले साँखु वज्रयोगिनीस्थित तीनवटा ढुङ्गे धाराहरूको निर्माण श्री रुद्रदेवको राज्यकालमा भएको कुरा सुनिश्चित छ।

अर्को, यो अभिलेख धारोको मुखमैं उत्कीर्ण गरिएको हुँदा ढुङ्गे धाराको प्रामाणिक इतिहास थाहा लिनुमा ठूलो सहायक भएको छ। ढुङ्गे धाराको डूँडमैं उत्कीर्ण अभिलेखहरूमा उत्तर प्राचीनकालीन ललितपुर मङ्गल बजारको ब्राह्नीको चौठो प्रकारको लिपीमा उत्कीर्ण संवत् १७० को अभिलेख सर्वप्राचीन मानिन्छ।]

अभिलेख नं. १८

ॐ सम्वत् २९१ कार्तिकशुक्लाष्टम्याम् राजाधिराज परमेश्वर राज्ये श्रीरुद्रदेवस्य जगदानन्दकारिणः। अष्टम्यां कार्तिके शुक्ले प्रतिष्ठादिविधानतः॥

[प्राप्तिस्थान—कुम्भेश्वरको अभिलेख

मिति—ॐ संवत् २९१ कार्तिक शुक्लाष्टम्यम्

राजा, दूतक वा कुनैको नाम प्रशस्ति समेत— राजाधिराज परमेश्वर श्री रुद्रदेव

प्रशासनिक पद—+

अड्डा—+

शिलापत्र राख्नाको उद्देश्य—+

शिलापत्र राख्नेको नाम—+

महानात्माहरूको समेत देवताहरूको नाम—+

विहार, मन्दिरको नाम—+

धर्म, धार्मिक कार्य—+

कुनमा प्रकाशित—संशोधन मण्डलद्वारा प्रकाशित "अभिलेख संग्रह" दोस्रो भाग

शिलापत्रको शिर्षचिन्ह—+

स्थान—+

संक्षिप्त विवरण—राजाधिराज परमेश्वर श्री रुद्रदेवको जगत्लाई आनन्द प्रदान गर्ने राज्यमा प्रतिष्ठा विधान गरिएको कुरा प्रस्तुत अभिलेखमा वर्णित छ।

कैफियत—प्रस्तुत अभिलेखको अध्ययनबाट राजाधिराज परमेश्वर श्री रुद्रदेवको राजत्वकालमा देशमा अमनचैन कायम भएको कुरा प्रकटित हुन्छ।]

अभिलेख नं. १९

सम्वत् २९१ ज्येष्ठ पूर्णम्यां श्री राजाधिराज रुद्रदेव विजयराजे ॥······

श्रीदेव ·····जे ··प्रवनेन ··वँ ···धी शुभ ·

[प्राप्तिस्थान—काठमाडौं स्थित लायकु टोलको जलद्रोणीको अभिलेख

मिति—संवत् २९१ ज्येष्ठ पूर्णम्यां

राजा, दूतक वा कुनैको नाम प्रशस्ति समेत—श्री राजाधिराजरुद्रदेव

पशासनिक पद—+

अड्डा—+

शिलापत्र राख्नाको उद्देश्य—+

शिलापत्र राख्नेको नाम—+

महानात्माहरूको समेत देवताहरूको नाम—+

विहार, मन्दिरको नाम—+

धर्म धार्मिक कार्य—+

कुनमा प्रकाशित—Dr. D. R. Regmi, Medieval Nepal, Part III, P. 8.

शिलापत्रको शिर्षचिन्ह—+

स्थान—+

संक्षिप्त विवरण—श्री राजाधिराज रुद्रदेवको विजय राजमा भन्ने कुरा अभिलेखमा वर्णित छ।

कैफियत—+]

अभिलेख नं. २०

ॐ अब्दे याति भुजग्रहाब्धिगुणिते मासे तथा कार्त्तिके
रुद्राह्वे नृपतौ च शासति भुवं चन्द्रो जयाद्यः सुधीः ।
पार्श्वे पट्टिकया सहामलजलद्रोणीमिमां दत्तवान्
मार्गोन्मार्जनगोष्ठिकासु निहितं चैत्रश्च तृरोपणम् ॥
तत्पट्टिकापटलाच्छादनाय च शिवकाचतुष्टयम् ।

[प्राप्तिस्थान—ल.पु. गाबहाल स्थित वलटोलको अभिलेख

मिति—ॐ अब्दे याति भुजग्रहाब्धि गुणिते (=२९२) मासे तथा कार्त्तिके

राजा, दूतक वा कुनैको नाम प्रशस्ति समेत— (१) राजा रुद्र[देव] (२) जयचन्द्र

प्रशासनिक पद—+

अड्डा—+

शिलापत्र राख्नाको उद्देश्य—+

शिलापत्र राख्नेको नाम—जयचन्द्र

महानात्माहरूको समेत देवताहरूको नाम—+

विहार, मन्दिरको नाम—+

धर्म, धार्मिक कार्य—+

कुनमा प्रकाशित—संशोधन मण्डलद्वारा प्रकाशित "अभिलेख संग्रह" दोश्रो भाग

शिलापत्रको शिर्षचिन्ह—+

स्थान—+

संक्षिप्त विवरण—रुद्र नामक राजाको राजत्वकालमा जयचन्द्र नामका बुद्धिमान व्यक्तिले दायाँ बायाँ पेटियुक्त जलद्रोणी बनाउनुको साथै बाटो सफा गर्ने गठित गोष्ठीको लागि तीन रोपनी खेत प्रदान गर्नुको अतिरिक्त ती पेटीहरूको छादनको समेत प्रबन्ध गर्न चार शिवका प्रदान गरेको कुरा अभिलेखमा वर्णित छ ।

कैफियत—प्रस्तुत अभिलेखको अध्ययनबाट तत्समय नगर एवं ग्रामका बाटोहरूको सफा सुग्घरको लागि गोष्ठीहरूको निर्माण गरिन्थ्यो भन्ने कुरा विदित हुन्छ । यस भन्दा अगाडि उत्तर प्राचीनकालमा बाटो सफा गर्ने गोष्ठीहरूको गठन गरिएको थिएन । यद्यपि त्यस समय बाटो सफा गर्ने व्यक्तिहरूको नियुक्तिको व्यवस्था अवश्य थियो । उत्तर प्राचीनकालीन संवत् ३० को हाडीगाउँको अभिलेखमा सम्मार्जयित्रीको उल्लेख आएबाट उक्त कुरोको पुष्टि हुन्छ ।

प्रस्तुत अभिलेखमा मार्ग सफा गर्ने गठित गोष्ठीको लागि खेत प्रदान गर्दा निहितं चैत्रश्च तृरोपणम् भनी उल्लेख गरिएबाट जग्गाको परिमाणलाई बुझाउन रोपनी शब्दको प्रयोग उपर्युक्त समयमैं भइसकेको कुरा जानिन्छ ।]

अभिलेख नं. २१

सम्वत् २९२ जैष्ठपूर्णम्यां श्रीराजाधिराजरुद्रदेवविजयराज्ये ॥०॥
.................................नेन सर्वजन्तु सुखी भवतु ॥

[प्राप्तिस्थान—काठमाडौं ब्रह्मटोलको अभिलेख

मिति—संवत् २९२ जैष्ठ पूर्णम्यां

राजा, दूतक वा कुनैको नाम प्रशस्ति समेत—श्री राजाधिराज रुद्रदेव

प्रशासनिक पद—+

अड्डा—+

शिलापत्र राख्नाको उद्देश्य—सबै जन्तुको सुखको कामना

शिलापत्र राख्नेको नाम—+

महानात्माहरूको समेत देवताहरूको नाम—+

विहार, मन्दिरको नाम—+

धर्म, धार्मिक कार्य—+

कुनमा प्रकाशित—संशोधन मण्डलद्वारा प्रकाशित "अभिलेख संग्रह" नवाँ भाग

शिलापत्रको शिर्षचिन्ह—+

स्थान—+

संक्षिप्त विवरण—श्री राजाधिराज रुद्रदेवको विजयराज्यमा सबैको सुखको कामना साथ (जलद्रोणी निर्माण गरिएको कुरा) प्रस्तुत अभिलेखमा वर्णित छ।

कैफियत—मनुष्य समेत सबै प्राणीलाई बुझाउने गरी सर्वजन्तु शब्दको प्रयोग प्रस्तुत अभिलेखमा गरिएको पाइएबाट मनुष्य एक प्रकारले सामाजिक पशु हो भन्ने आधुनिक कालका विद्वानहरूको धारणाको प्रारूप प्राचीनकालदेखि नै हुँदै आएको कुराको पत्तो हुन्छ। भगवान् शिवलाई पशुपति एवं भूतपतिको संज्ञा दिइएकोलाई पनि यहाँ यसै सन्दर्भमा लिन सकिन्छ।]

अभिलेख नं. २२

सम्वत् आ ह्न (२९५) वैशाख शुक्ल तृतीयायां। राजा(धि)-राज श्री अमृतदेवस्य विजयराज्ये। श्रीपति मृगस्थल्या विजैकार्त्तिभारी। दिवंगत पुत्र जैद्रयजीवस्य उभेजन जलद्रोणि दानकृता। तस्य स्वर्गत्व ब्रह्मत्व विष्णुत्व रुद्रत्व संप्राप्तये तेनदानपुनेन माता सुखी भवतु शुभमिति।

[प्राप्तिस्थान—भक्तपुर खौमाटोल स्थित जलद्रोणीको अभिलेख

मिति—संवत् आ ह्न (२९५) वैशाख शुक्ल तृतीयायां।

राजा, दूतक वा कुनैको नाम प्रशस्ति समेत—

१) राजाधिराज श्री अमृतदेव
२) विजैकार्त्तिभारी
३) जैद्रयजीव

प्रशासनिक पद—+

अड्डा—+

शिलापत्र राख्नाको उद्देश्य—दिवंगत पुत्र जैद्रयजीवको स्वर्गत्व ब्रह्मत्व विष्णुत्व रुद्रत्व प्राप्ति तथा आमा सुखी हुन् भन्ने कामना

शिलापत्र राख्नेको नाम—विजैकार्त्तिभारी

महानात्माहरूको समेत देवताहरूको नाम—(१) श्रीपति (२) ब्रह्मा (३) विष्णु (४) रुद्र

विहार, मन्दिरको नाम—+

कुनमा प्रकाशित—Dr. D. R. Regmi, Medieval Nepal, Part III, P. 9

शिलापत्रको शिर्षचिन्ह—+

स्थान—मृगस्थली

संक्षिप्त विवरण—राजाधिराज श्री अमृतदेवको विजयराज्यमा श्रीपति (महादेव)को मृगस्थलीमा बस्ने विजैकार्त्तिभारी नामका व्यक्तिले आफ्ना दिवंगत पुत्र जैद्रयजीवको स्वर्गत्व ब्रह्मत्व, विष्णुत्व, रुद्रत्व प्राप्तिको लागि जलद्रोणी दान गरी त्यसको पुण्यले आमा सुखी हुन् भन्ने कामना गरेको कुरा प्रस्तुत अभिलेखमा वर्णित छ।

कैफियत—प्रस्तुत अभिलेखको अध्ययनबाट श्रीपति भन्नाले विष्णुलाई मात्र बुझाउने नभई त्यसले महादेवलाई पनि बुझाउने यथार्थतालाई स्पष्टचाएको छ।

संवत् २९५ मार्ग महिनासम्म श्री रुद्रदेव नेपालको राज्यासनमा अवस्थित रहेको कुरा भगवत्या प्रज्ञापारमितायाः रत्नगुणसञ्चयगाथा नामक ग्रन्थको पुष्पिकामा महाराजाधिराज श्री रुद्रदेवस्य राज्ये संवत् २९५ अग्रहण पूर्णमास्यां आदित्यदिने भनी उल्लेख गरिएको पाइएबाट विदित हुन आएको छ। जसको आधारमा राजाधिराज श्री अमृतदेव उपर्युक्त सालको पौषदेखि चैत्र महिनाको बीच कुनै समय राज्यासनमा अवस्थित भएको देखिन्छ।]

अभिलेख नं. २३

ॐ स्वस्ति । ऋतुग्रहसमायुक्ते सम्वत्सरशतद्वये ।
ज्येष्ठमासासिताष्टम्यां राज्ये श्र्यमृतभूपतेः॥
भ्रातुर्विजयदेवस्य स्वर्गसम्प्राप्तिहेतवे ।
श्रीविशाखादिदेवेन जनन्या मधुकश्रियः॥
आज्ञां स्रजमिवाधाय मूर्ध्ना दोलाचलस्थितेः।
कृष्णास्य विधिवद्भक्त्या विष्णोरर्चा निवेदिता ॥
पुण्येनानेन लोकोयं सुखी भवतु सर्व्वदा।
परार्थकरणायैव प्रवृत्तिर्हि महानाम् ॥

[प्राप्तिस्थान—चाङ्गुको अभिलेख

मिति—ऋतुग्रहसमायुक्ते सम्वत्सरशतद्वये (= २९६) ज्येष्ठ-मासासिताष्टम्यां

राजा, दूतक वा कुनैको नाम प्रशस्ति समेत—
(१) श्री अमृत भूपति
(२) विजयदेव
(३) श्री विशाखादिदेव
(४) मधुकश्री

प्रशासनिक पद—+

अड्डा—+

शिलापत्र राख्नाको उद्देश्य—आफ्ना भाइ विजयदेवको स्वर्ग सम्प्राप्ति तथा लोकको कल्याण कामना

शिलापत्र राख्नेको नाम—श्री विशाखादिदेव

महानात्माहरूको समेत देवताहरूको नाम— (१) कृष्ण
(२) विष्णु

विहार, मन्दिरको नाम—+

धर्म, धार्मिक कार्य—हिन्दू

कुनमा प्रकाशित—संशोधन मण्डलद्वारा प्रकाशित "अभिलेख संग्रह", दोश्रो भाग

शिलापत्रको शिर्षचिन्ह—+

स्थान—दोलाचल

संक्षिप्त विवरण—उपर्युक्त समय राजा श्री अमृतदेवको राज्यकालमा श्री विशाखादिदेवले आफ्ना भाइ विजयदेवको स्वर्ग सम्प्राप्तिको लागि आफ्नी आमा मधुकश्रीको आज्ञालाई शिरोधार्य गरी दोलाचलस्थित भगवान् श्रीकृष्णलाई विधिपूर्वक पूजा समर्पण गरी सो पुण्यले सदा लोकको कल्याण कामना गरिएको कुरा प्रस्तुत अभिलेखमा वर्णित छ ।

कैफियत—उत्तर प्राचीनकालको प्रारम्भिक समयदेखि नै बैष्णव मतको प्रचार रहेको थियो । गोपाल वंशावलीमा राजा श्री हरिदत्त वर्म्माले लिच्छवि राजा श्री मानदेवको अभ्यूदय हुनु भन्दा पहिले नेपालको चार पर्वत शिखरमा चार नारायणको स्थापना गरेको कुरा वर्णित हुनु औ पाँचौं शताब्दी ई. का राजा श्री मानदेवले चाङ्गुनारायणको मन्दिर अगाडि विजयस्तम्भ राखेको कुरा सोही स्तम्भमा उत्कीर्ण अभिलेखले दर्शाएबाट उक्त कुरोको पुष्टि हुन्छ । वैष्णव धर्मको साथसाथै यहाँ वैष्णव धर्मको अर्को रूप वासुदेव अर्थात् भागवत धर्मको पनि प्रचार रहेको थियो । उत्तर प्राचीनकालीन संवत् ४९५ को ल०पु० सिकुवहिलको अभिलेखमा "परमभागवतस्य देशवर्म्मनाम्नो .. ..." भनी उत्कीर्ण गरिएको पाइनुको साथै संवत् ५१२ को विष्णुपादुका फेदीको लेखमा वासुदेवको स्तोत्र उल्लेख गरिएको पाइएबाट उपर्युक्त कुरोको पुष्टिमा ठूलो सघाऊ पुन्याएको छ । सर्वशक्तिमान् देवता मानिएका भगवान् श्रीकृष्णको लीलालाई प्रकटित गर्ने कालीयदमनको एक सुन्दर मूर्ति हनुमान् ढोकाभित्र प्रतिष्ठापित गरिएकोलाई यहाँ यसै सन्दर्भमा लिन सकिन्छ ।

उत्तर प्राचीनकाल पछि मध्यकालमा पनि भागवत धर्मको प्रचार रहेको थियो । मध्यकालमा भागवत धर्मको पञ्चरात्र सिद्धान्तको प्रचार रहेको कुरा ने०सं० १४७ को पञ्चरात्र ग्रन्थको प्राप्तिले विदित हुन आएको छ । नारी आकृतिहरूबाट मात्र निर्मित घोडाको पिठ्यूँमा बसी घोडचढीको आसन ग्रहण गरेको

देखाइएको भगवान् श्रीकृष्णको कामविजयी स्वरूपको बाह्रौं शताब्दी ई० को एक चित्र पनि पाइएको छ। ने०सं० ३२० को इचङ्गुको एक अभिलेखमा नारायण मन्दिरको द्वारमा दुई वटा सिंहका आकृतिहरू निर्माण गरिएको कुरा वर्णित छ। उपर्युक्त तथ्यहरूको परिप्रेक्षमा प्रस्तुत अभिलेखलाई लिन सकिन्छ। प्रस्तुत अभिलेखको प्राप्तिले उपर्युक्त समय वासुदेव अर्थात् भागवत मतको यहाँ प्रचार रहेको कुरा स्पष्ट रूपले जानिन्छ।]

अभिलेख नं.२४

राज्यै श्रीगुणकामदेव नृपतेस्सप्तोत्तर त्रिशते······
मानिगोलके सुरालय कृतस्तच्छ्रीधरौयात्मनः।······
पित्त्रोबन्दगुरोश्च भक्त जगतां स्वर्गापवर्गा··

[प्राप्तिस्थान—ललितपुर क्वाबहाल समीपस्थ मन्दिरमा प्रतिष्ठापित उमामहेश्वर मूर्तिको पादपीठ लेख

मिति—सप्तोत्तर त्रिशते

राजा, दूतक वा कुनैको नाम प्रशस्ति समेत—
श्री गुणकामदेव नृप

प्रशासनिक पद—+

अड्डा—+

शिलापत्र राख्नेको उद्देश्य—मातापिता, गुरु तथा संसारका भक्तजनहरूको स्वर्ग प्राप्तिको कामना लिई

शिलापत्र राख्नेको नाम—+

महानात्माहरूको समेत देवताहरूको नाम—श्रीधर

विहार, मन्दिरको नाम—+

धर्म, धार्मिक कार्य—हिन्दू

कुनमा प्रकाशित—Dr. D. R. Regmi, Medieval Nepal, Part, III, P. 9

शिलापत्रको शिर्षचिन्ह—+

स्थान—मानिगोल

संक्षिप्त विवरण—राजा श्री गुणकामदेवको राज्यमा मातापिता, गुरु तथा भक्तजनहरूको स्वर्ग प्राप्ति होस् भन्ने कामना लिई मानिगोलको मन्दिरमा श्रीधर भगवान्को मूर्ति प्रतिष्ठापन गरिएको कुरा प्रस्तुत अभिलेखमा वर्णित छ।

कैफियत—भगवान् विष्णुका विभिन्न नामहरू मध्ये श्रीधर पनि एक रहेको छ। विष्णुका चौबीस अवतारहरूको नाम क्रममा श्रीधर नाम पनि एक भएको पाइएबाट उक्त कुरोको पुष्टि हुन्छ। विष्णुका चौबीस अवतारका नाम निम्न लिखितानुसार छन्—(१) केशव (२) नारायण (३) माधव (४) गोविन्द (५) विष्णु (६) मधुसूदन (७) त्रिविक्रम (८) वामन (९) श्रीधर (१०) हृषीकेश (११) पद्मनाभ (१२) दामोदर (१३) संकर्षण (१४) वासुदेव (१५) प्रद्युम्न (१६) अनिरुद्ध (१७) पुरुषोत्तम (१८) अधोक्षज (१९) नरसिंह (२०) अच्युत (२१) जनार्दन (२२) उपेन्द्र (२३) हरि (२४) श्रीकृष्ण। यद्यपि उपर्युक्त विष्णुका २४ अवतारहरूको नाम क्रममा श्रीधरको नाम पनि पाइएको छ तापनि उमा महेश्वरको मूर्ति प्रतिष्ठापित प्रस्तुत पादपीठ लेखमा श्रीधरको मूर्ति प्रतिष्ठापन गरिएको कुरा वर्णित भएबाट श्रीधर भन्नाले विष्णुको साथै भगवान् शिवलाई पनि बुझाउने कुराको पत्तो हुन्छ।]

अभिलेख नं. २५

ॐ सम्वच्छरयुगे जाते चन्द्रव(न्हि)समन्विते।
वैशाखशुक्ले रोहिण्यां तृतीयायां गुरोर्दिने॥
राज्ये श्र्यानन्ददेवस्य·· ।
श्रीमद्देवधरचन्द्रेण जलद्रोणी प्रकल्पिता ॥
तस्मिन् दिवंगते(दैवा)तस्य पुत्रेण श्रेयसे।
श्रीदिवाकरचन्द्रेण विहितेयं प्रणालिका ॥

[प्राप्तिस्थान—ललितपुर वटुक भैरवको जलद्रोणीको अभिलेख

मिति—ॐ सम्वच्छर युगे जाते चन्द्रव(न्हि) समन्विते वैशाख शुक्ले रोहिण्यां तृतीयायां गुरोर्दिने (संवत् ३१४)

राजा, दूतक वा कुनैको नाम प्रशस्ति समेत—
(१) श्र्यानन्ददेव
(२) श्री मह्देवधरचन्द्र
(३) श्री दिवाकरचन्द्र

प्रशासनिक पद—+

अड्डा—+

शिलापत्र राख्नाको उद्देश्य—पिताको मनोरथ पूरा गर्ने

शिलापत्र राख्नेको नाम—श्री दिवाकरचन्द्र

महानात्माहरूको समेत देवताहरूको नाम—+

विहार, मन्दिरको नाम—+

धर्म, धार्मिक कार्य—+

कुनमा प्रकाशित—संशोधन मण्डलद्वारा प्रकाशित "अभिलेख संग्रह" दोश्रो भाग

शिलापत्रको शिर्षचिन्ह—+

स्थान—+

संक्षिप्त विवरण—श्री आनन्ददेवको राज्यकालमा श्री मह्देवधरचन्द्रको जलद्रोणी प्रतिष्ठापन गर्ने मनोरथ पूरा नहुँदै मृत्यु भएको हुँदा तिनका पुत्र श्री दिवाकरचन्द्रले प्रणालीका निर्माण गरेको कुरा प्रस्तुत अभिलेखमा वर्णित छ ।

कैफियत—प्रस्तुत जलद्रोणीमा कुँदिएको अभिलेखको प्राप्ति भएबाट पिताको इच्छा पूरा गर्नु छोराको कर्त्तव्य भएको कुरा जानिनुको साथै प्रणालीका शब्दले जलद्रोणीलाई पनि बुझाएको कुरा विदित हुन्छ ।]

अभिलेख नं. २६

………… नयभ ………… थमिन्धयो ………… गादयव
………… बात्स ………… खिविक ……… चयविच्चिसतः
………… दुःसा ……… श्रीनृसिंहः। शश्वद्दुःखचतानाम्प्रभ
—……… रि धराय ……… धरणीनुद्धरन्नागधाम्नः। दत्त्वा-
………… त्रिभिरहं वि-मनश्रीपर …… नाभिलषितबोऽप्रमे
………… विरथपरश्रीजृम्भ …… वासः ………
………… नृपमिति ……… रणाकरस्तस्य तीरत्म-
………… आसीत्सुतोस्य स रसायनसो—
………… धर्मरतो विलो
………… तस्य सुतोऽ
… — — … यज ……… ययता ॥
………… दत्र ……… आत्मनापि—मलायति …
………… कन्धराहार ………… सुतोस्य पुरुषोत्तमसोमसर्मा
यस्य-तिः …

…… गृह्यत …… यस्त्यविरतप्रमदावरश्रीश्च । ये वयश्चोभ …
…… तामृत श्रीः । दुःख प्रकृतिर्जलैकवसतिर्नित्यप्रशन्नाकृतिः पुन्य …

………… गतिः प्रोल्लाससतसन्ततिः । रागाद्यन्तकमूर्तिरुत्तम—
कृतिर्मं ……

दिरागायतिः । षट्कर्माभिरतिस्त्रिविक्रममतिर्नैपुण्यसत्पद्धतिः ।
श्रीमत्पश्चि—

(मप)र्वतेन्द्रशिखरप्रासादवेदीलसद्द्वारे श्रीहरिदत्तभूपतिकृ-
तन्नाराय—

…… स्त्युभौ सिंहौ चक्रककम्बुकन्धरकलालङ्कारकान्तौ शिवौ
ताम्राङ्गा-

(विह)ढौकितौ जगदघध्वन्साय तेनानघौ ॥ मम सुकृतबलेनानेन
नन्दन्तु

…… हरिवपुषि लयन्ते प्राप्नवन्तु प्रकामम् । पितृभिरथ जनन्या
सार्द्धमन्ते

…… स्मत्थितर इतिसमन्तात्प्रार्थनाङ् कुर्वतोच्चैः आकाश-
नयनदहने या

(ते ने) पालवत्सरे राज्ये । माघसितशौरिदिवसे राज्ञः श्री-
विजयकामदेवस्य

.........लसत्सदसुवर्णवतीम्प्रशतिं सार्थीमिमाहिम महीमिव माधवेन । स
.... कलौ दिवि सत्कृतां श्रीदामोदरेण विवुधा मुदमाप्नु-वन्तु ॥ ॥

[प्राप्तिस्थान—इचंगुको अभिलेख

मिति—संवत् ३२० (आकाशनयनदहने याते नेपालवत्सरे माघसितशौरि दिवसे)

राजा, दूतक वा कुनैको नाम प्रशस्ति समेत—
(१) श्री हरिदत्त भूपति
(२) राज्ञ: श्री विजयकामदेव
(३) पुरुषोत्तम शर्म्मा
(४) श्री दामोदर विवुध

प्रशासनिक पद—+

अड्डा—+

शिलापत्र राख्नाको उद्देश्य—आफ्ना माता सहित पितृहरू भगवानको देहमा लीन भएर मुक्त होउन्

शिलापत्र राख्नेको नाम—श्री दामोदर विवुध

महात्माहरूको समेत देवताहरूको नाम—(१) नृसिंह (२) त्रिविक्रम (३) माधव

विहार, मन्दिरको नाम—+

धर्म, धार्मिक कार्य—वैष्णव धर्म

कुनमा प्रकाशित—संशोधन मण्डलद्वारा प्रकाशित "अभिलेख संग्रह" नवौं भाग

शिलापत्रको शिर्षचिन्ह—+

लिपि—

स्थान— श्री मत्पश्चिमपर्वतेन्द्र शिखर

संक्षिप्त विवरण—श्री हरिदत्त भन्ने राजाद्वारा निर्मित (मन्दिर) को मूल द्वारमा शंख चक्रको अलङ्कारले घाँटी सजाइएकाले सुन्दर र कल्याणकारी देखिएका लालरंगका पाप-लाई नाश गर्ने दुई वटा सिंह द्वारपाल जस्तो गरेर षट्कर्ममा प्रीति राख्ने, त्रि-विक्रमका भक्त तथा सन्मार्गमा निपुणता: प्राप्त गरेका श्री दामोदर भन्ने विद्वान व्यक्तिले आफ्ना माता सहित पितृहरू भगवान्को देहमा लीन भएर मुक्त होउन् भन्ने प्रार्थना सहित राजा श्री विजयकाम देवले भगवान् विष्णु (माधव)ले पृथ्वीलाई उद्धार गरे जस्तै गरी राज्य गरिरहेको बेला स्थापना गरेको कुरा प्रस्तुत अभिलेखमा वर्णित छ ।

कैफियत—प्रस्तुत अभिलेखमा राजा श्री हरिदत्तद्वारा श्री-मत्पश्चिम पर्वतेन्द्रको शिखरमा निर्मित (मन्दिर) भनी वर्णन गरिएबाट नेपाल उपत्यकाका चार पर्वत शिखरहरूमा चार नारायणको स्थापना श्री हरिदत्त वर्म्मा नामका राजाले गरेका थिए भन्ने गोपाल वंशावलीको कथनलाई पुष्टि मिलेको लागेको छ ।

अर्को, मन्दिरहरूको द्वारमा द्वारपाल जस्तो गरी दुई वटा सिंहहरू राखिने परम्पराको आशय तो मन्दिर क्षेत्रमा कुनै किसिमका दुष्ट प्रवृत्तिले प्रवेश नपाउन् र दर्शनार्थीहरूको पाप पनि नाश होस् भन्ने उद्देश्य राखेको स्पष्ट तथा दृष्टिगोचर हुन्छ ।

फेरि, भगवान् विष्णुले पृथ्वीलाई उद्धार गरे जस्तै राजा श्री विजयकामदेव-ले पृथ्वीलाई रक्षा गरिरहेको समयमा भनी उल्लेख गरिएबाट विष्णुले त्रिविक्रम आदि विभिन्न अवतारहरू लिई पृथ्वीको रक्षा गरेका अनुश्रुतिहरूको तत्समय प्रचार रहेको कुरा जानिनुको साथै राजालाई विष्णुका अवतारको रूपमा पछि मानिन लागेको तथ्यको पूर्वाभास मिल्दछ ।]

अभिलेख नं. २७

ॐ श्रेयोस्तु ॥ सम्वत् ३५३ कार्तिक कृष्ण राज्ञ: श्रीअ्‌भ-भयमल्लदेवस्य

विजयराज्ये ॥ श्री सुनीगल जल कुलन्मृ युक्त मुहान लस...
स्थनक......युते प्रमुडा चितन जुया......जलं ल्होंडा धुरो शुभमस्तु

जगताम्

[प्राप्तिस्थान—ल.पु. मोतीटारको अभिलेख

मिति—संवत् ३५३ कार्तिक कृष्ण

राजा, दूतक वा कुनैको नाम प्रशस्ति समेत—
राज्ञः श्री श्र्‌ अभयमल्लदेव

प्रशासनिक पद—+

अड्डा—+

शिलापत्र राख्नाको उद्देश्य—जगतको कल्याण

शिलापत्र राख्नेको नाम—+

महानात्माहरूको समेत देवताहरूको नाम—+

विहार, मन्दिरको नाम—+

धर्म, धार्मिक कार्य—+

कुनमा प्रकाशित—"अभिलेख संग्रह" दोस्रो भाग, पृ. १४

शिलापत्रको शिर्षचिन्ह—+

स्थान—सूतीगल

संक्षिप्त विवरण—राजा श्री अभयमल्लदेवको विजयराज्यमा श्री सूतीगलस्थित जलद्रोणी जिर्णोद्धार गरिएको कुरा अभिलेखमा वर्णित छ ।

कैफियत—प्रस्तुत अभिलेख नेपाल भाषामा उत्कीर्ण छ । यसर्थ यस अभिलेखको प्राप्तिले उपर्युक्त समयको नेपाल भाषाको अध्ययनमा ठूलो सघाऊ पुऱ्याएको छ ।]

अभिलेख नं. २८

सम्वत् ३६२ कार्तिक शुदि १ श्री सरजीव भारोस दानपति

[प्राप्तिस्थान—ललितपुर टेटा स्तूप निरको जलद्रोणीको अभिलेख

मिति—संवत् ३६२ कार्तिक शुदि १

राजा, दूतक वा कुनैको नाम प्रशस्ति समेत—श्री सरजीव भारो

प्रशासनिक पद—+

अड्डा—+

शिलापत्र राख्नाको उद्देश्य—+

शिलापत्र राख्नेको नाम—श्री सरजीव भारो

महानात्माहरूको समेत देवताहरूको नाम—+

विहार, मन्दिरको नाम—+

धर्म, धार्मिक कार्य—+

कुनमा प्रकाशित—हेमराज शाक्य, मेदिएवल नेपाल, १९७०
पृ. ५८

शिलापत्रको शिर्षचिन्ह—+

स्थान—+

संक्षिप्त विवरण—श्री सरजीव भारो नामक व्यक्तिले जलद्रोणी स्थापना गरेको कुरा प्रस्तुत अभिलेखमा वर्णित छ ।

कैफियत—प्रस्तुत अभिलेख नेपाल भाषाको छ ।]

अभिलेख नं. २९

.... रकाणां देय धर्म्मोऽयं प्रम (परम) महायायिनी
श्रीचंद्रभ (व)......महापण्डित श्री श्री वि (भ्रत्) चंद-
पाल .. (पर)-
मोपासिकी भिक्षुणी श्रीमलयश्रीरीनाम्नाया यदत्र
पुण्य तत् भवत्वाचार्योपाध्याय मातापितृ पूर्वंगमं
कृत्वा......
........।। श्रे योऽस्तु ।। सम्वत् ३६८ माघकृष्ण नवम्यां
तिथौ ।। राजाधिराज परमेश्वर परमभट्टारक श्री श्री—
अभयमल्ल

[प्राप्तिस्थान—ललितपुर गुइत बहीको ठूलो चैत्यमा प्रतिष्ठापित रत्नसम्भवको पादपीठ लेख

मिति—संवत् ३६८ माघकृष्ण नवम्यां तिथौ ।।

राजा, दूतक वा कुनैको नाम प्रशस्ति समेत—
(१) राजाधिराज परमेश्वर परमभट्टारक श्री श्री अभय-मल्ल

(२) प्रम [परम] महाया-
यिनी श्री चंद्रभव
(३) महापण्डित श्री श्री
विभ्रत चन्द्रपाल
(४) परमोपासिकी भिक्षुजी
श्री मलयश्री

प्रशासनिक पद—+

अड्डा—+

शिलापत्र राख्नाको उद्देश्य—गुरु, पुरोहित र आमाबाबुको उद्धारको लागि

शिलापत्र राख्नेको नाम—(१) श्री चंद्रभव (२) चन्द्रपाल (३) श्री मलयश्री

महानात्माहरूको समेत देवताहरूको नाम—+

विहार, मन्दिरको नाम—+

कुनमा प्रकाशित—Dr. D. R. Regmi Medieval Nepal, Part III, P. 12.

शिलापत्रको शिर्षचिन्ह—+

स्थान—+

संक्षिप्त विवरण—राजाधिराज परमेश्वर परमभट्टारक श्री श्री अभयमल्लको राजत्वकालमा प्रम (परम) महायायिनी श्री चंद्रभव, महापण्डित श्री श्री विभ्रत् चन्द्रपाल परमोपासिकी भिक्षुणी श्री मलयश्रीको स्मृतिमा गुरु, पुरोहित र आमाबाबुको उद्धारको लागि कुनै दान पुण्य (सम्भवतः रत्नसम्भवको मूर्ति प्रतिष्ठापन कार्य) गरेको कुरा प्रस्तुत अभिलेखमा वर्णित छ।

कैफियत—+]

अभिलेख नं. ३०

ॐ नमः ॥ शूर्याय मोहांधकारमग्नानाम् जनाणां ज्ञानरश्मभि कृतमूधरनं जेन तन्नमामि शिवभारकरम् ॥
सम्वत् ३८१ पौषशुक्लदिवाअष्टम्याम् श्री श्री परमेश्वर परम श्री श्री भीमदेवस्य विजयराज्ये: । श्रीफनपिंगविषयाधिपति-महा-सामन्तश्रीजेतरामजीवस्य नगरेतिः॥ थविलिटोलकाभिवाशी यमभलर्छा दानपति अजशीहकेन कृत भवतिः॥ देवापिः॥ पितरोपिः॥
जीवापि समस्तानां दान कृ(त) भवतिः ॥शुभ॥

[प्राप्तिस्थान—फर्पिङ् दुटेपानीको अभिलेख

मिति—संवत् ३८१ पौष शुक्ल दिवा अष्टम्याम्

राजा, दूतक वा कुनैको नाम प्रशस्ति समेत—
(१) श्री श्री परमेश्वर परम
श्री श्री भीमदेव (२) विष-
याधिपति महासामन्त श्री
जेतराम जीव (३) अज-
शीहक

प्रशासनिक पद—महासामन्त

अड्डा—+

शिलापत्र राख्नाको उद्देश्य—देवता र पितृको भक्ति तथा जीवात्माहरूको उद्धार

शिलापत्र राख्नेको नाम—दानपति श्री अजशीहक

महानात्माहरूको समेत देवताहरूको नाम—(१) सूर्य (२) शिव-भास्कर

विहार, मन्दिरको नाम—+

धर्म, धार्मिक कार्य—हिन्दू

कुनमा प्रकाशित—संशोधन मण्डलद्वारा प्रकाशित "अभिलेख संग्रह" नवौं भाग,

शिलापत्रको शिर्षचिन्ह—+

स्थान—(१) श्री फनपिंग विषय (२) थविलि टोल

संक्षिप्त विवरण—श्री परमेश्वर परम श्री श्री भीमदेवको विजयराज्यमा श्रीफनपिंग विषयाधिपति महासामन्त श्री जेतरामजीवको नगरस्थित थविलि टोलका वासिन्दा दानपति अजशीहकले देवता र पितृको भक्ति तथा

जीवात्माहरूको उद्धारको लागि प्रस्तुत कृति निर्माण गरेको कुरा अभिलेखमा वर्णित छ ।

कैफियत—प्रस्तुत अभिलेखको प्रारम्भमा पनि संवत् ४९३ मा लेखेको युद्ध जयार्णव तन्त्रमा लिखित सूर्यको स्तोत्र नै दिइएको छ । यस स्तोत्रले शिव र सूर्य दुई नभई एउटै रहेको कुरालाई स्पष्ट गरेको छ । अर्को, यस स्तोत्रमा मोहरूपी अन्धकारमा परेका प्राणीहरूलाई ज्ञान रश्मिद्वारा उद्धार गर्ने भनी शिवरूपी सूर्यलाई भनिएबाट सूर्यलाई ज्ञानको देवताको रूपमा पनि त्यस समय लिइन्थ्यो भन्ने कुराको पत्तो हुन्छ ।

अर्को, प्रस्तुत अभिलेखमा महासामन्त श्री जेतरामजीवलाई विषयाधिपति भनिएबाट उपर्युक्त समय नेपाललाई विभिन्न विषयहरूमा विभक्त गरी ती विषयहरूमा शासन चलाउन महासामन्तहरू नियुक्त गरिन्थे भन्ने कुरा पनि जानिन्छ ।]

अभिलेख नं. ३१

ॐ कन्या विजयपालस्यामृतश्रीनाम सोभना
कालस्य वसमापंना अलब्धोद्वहर्नक्रिया ।
तत् सोकाकुलितैरेभिः पितृमातृभिदुःखितैः
समुन्निनीषया तस्या शिवसायोज्यकारणात् ।
रषपंक्त्यग्निसंख्याते प्राप्ते सम्वच्छरे शुभे
मास्याषाढे शिताष्टम्यां हस्तर्क्षे बुधवासरे ।
स्थापिता श्रीमहागौरी भोगामोक्षसमीहया
निर्मिता नन्दपालेन शिल्पिना शुभजन्मना ।

[प्राप्तिस्थान—देवपाटनको अभिलेख

मिति—रषपंक्त्यग्नि संख्याते प्राप्ते सम्वच्छरे शुभे (= ३९६) मास्याषाढे शिताष्टम्यां हस्तर्क्षे बुधवासरे ।

राजा, दूतक वा कुनैको नाम प्रशस्ति समेत—(१) विजयपाल
(२) अमृतश्री
(३) नन्दपाल

प्रशासनिक पद—+

अड्डा—+

शिलापत्र राख्नाको उद्देश्य—कालगतिले मरेकी छोरी अमृतश्री शिव सान्निध्यमा प्राप्त होस्

शिलापत्र राख्नेको नाम—विजयपाल र तिनकी पत्नी

महानात्माहरूको समेत देवताहरूको नाम—(१) शिव (२) श्री महागौरी

विहार, मन्दिरको नाम—+

धर्म, धार्मिक कार्य— हिन्दू

कुनमा प्रकाशित—अभिलेख संग्रह, दोस्रो भाग, पृ. १४.

शिलापत्रको शिर्षचिन्ह—+

स्थान—+

संक्षिप्त विवरण—विजयपालकी छोरी अमृतश्रीको कालगतिले मरेको हुँदा शोकाकुल एवं दुःखित माता-पिताले तिनी शिव सान्निध्यमा प्राप्त होस् भन्ने कामना साथ भोग मोक्षले युक्त श्री महागौरीको मूर्ति नन्दपाल नामक शिल्पकारद्वारा बनाउन लगाई प्रतिष्ठापन गरेको कुरा प्रस्तुत पादपीठ लेखमा वर्णित छ ।

कैफियत—अहिले सम्मन् नेपालमा प्राप्त अभिलेखहरूमा मूर्ति निर्माण गर्ने शिल्पकारको नाम सर्वप्रथम प्रस्तुत अभिलेख मैं भेट्टिएको छ जुन यसको विशेषता स्वरूप छ ।

मृत पुत्रीको शिव सान्निध्यमा प्राप्त होस् भन्ने कामना गरिएको पाइएबाट हिन्दूहरूमा मरे पछि देव लोकमा प्राप्त हुन सकिने विश्वास त्यस समय विद्यमान भएको कुराको पत्तो हुन्छ ।

प्रस्तुत अभिलेखमा श्री महागौरीलाई भोगा मोक्ष समीहया भनी वर्णन गरिएबाट ती देवी भोग र मोक्षदायी भएको कुरा जानिन्छ]

अभिलेख नं. ३२

श्रीमदानन्दमल्लभूभुजः ....देवा ॥

[प्राप्तिस्थान—सुर्खेत मङ्गलगढी

मिति—+

राजा, दूतक वा कुनैको नाम प्रशस्ति समेत—श्री मदानन्द-मल्ल भूभुजः

प्रशासनिक पद—+

अड्डा—+

शिलापत्र राख्नाको उद्देश्य—+

शिलापत्र राख्नेको नाम—+

महानात्माहरूको समेत देवताहरूको नाम—+

विहार, मन्दिरको नाम—+

कुनमा प्रकाशित—हरिराम जोशी, सुर्खेत, मधुपर्क २०३५ जेष्ठ

शिलापत्रको शिर्षचिन्ह—+

स्थान—+

संक्षिप्त विवरण—श्री मदानन्द महाराजा भन्ने कुरा अभिलेखमा उत्कीर्ण छ ।

कैफियत—प्रस्तुत अभिलेखको अतिरिक्त अरू कुनै ऐतिहासिक सामग्रीहरूले आनन्द मल्ललाई राजाको रूपमा दर्शाएका छैनन्, यद्यपि यिनी नेपाल उपत्यकामा तीन पटकसम्म आक्रमण गर्ने खास राजा जितारी मल्लका भाइ भएको कुरा तिब्बती वंशावली तथा शाके १२७९ को दुल्लुको कीर्तिस्तम्भमा उत्कीर्ण अभिलेखको अध्ययनबाट स्पष्टतः देखिन्छ । कर्णाली प्रदेशमा प्राप्त अभिलेखहरूको आधारमा इतिहासकारहरूको यही मान्यता थियो कि जितारी मल्ल पछि तिनका भतिजा रिपु मल्ल सिंजाधिपति भए । तर, अहिले प्रस्तुत अभिलेखको प्राप्तिले जितारी मल्ल पछि निर्णित रूपले आनन्द मल्ल नै सिंजाधिपति भएको कुरा जानिन आएको छ ।]

अभिलेख नं. ३३

ॐ नमः सारदायै: ॥ श्रे योऽस्तु ....[वैशा]-
खे कृष्ण ॥ अष्टम्याः घटि वे नवम्या......
(न)क्षत्रे घटि १४ प्रपूर्ब्बभद्र नक्षत्रः
(विष्कं) भयोग: बुधवासरे: अ ...
याः तदा उदयात् पु......
...प्रतिष्ठाबेलाः । वैसाखमास(म)...
स ते चतुः चतुर्त्रिसकाले सोम्पेकवार...
...सारदा जगतः मातृपथिते ..
काममूर्ति श्री श्रीमत् जयानन्द नृप......
ति भक्ति विभाव भावजीर्ण वर ...
...॥ श्रीजोतकराम श्रीजगराम श्री......
...दहलकरन वि तिभृतः ॥ स्वस्ति -...
- सस्थानाधिपो श्रीनवगलगन (शु)भमस्तुः

[प्राप्तिस्थान—ललितपुर ससुखेल स्थित अभिलेख

मिति—...वैशाखे कृष्ण ॥ अष्टम्याः घटि वे नवम्या नक्षत्रे घटि १४ प्रपूर्व्वभद्र नक्षत्रः विष्कंभयोगः बुधवासरे (=४३४ ?)

राजा, दूतक वा कुनैको नाम प्रशस्ति समेत—
(१) श्री श्रीमत् जयानन्द नृप
(२) श्री जोतक राम (३) श्री जगराम

प्रशासनिक पद—+

अड्डा—+

शिलापत्र राख्नाको उद्देश्य—+

शिलापत्र राख्नेको नाम—(१) श्री जोतकराम (२) श्री जगराम (३) श्री.........

महानात्माहरूको समेत देवताहरूको नाम—सारदा

विहार, मन्दिरको नाम—+

कुनमा प्रकाशित—संशोधन मण्डलद्वारा प्रकाशित "अभि-

लेख संग्रह" दोस्रो भाग
Dr. D. R. Regmi, Medieval Nepal, Part III, P. 17

शिलापत्रको शिर्षचिन्ह—+

स्थान—श्रीनवगल

संक्षिप्त विवरण—श्रीमत् जयानन्द राजाको राज्य कालमा श्री जोतकराम, श्री जगराम आदि व्यक्तिहरूले जगत्माता स्परूप भएकी श्री सारदा देवीको मूर्ति प्रतिष्ठापन गरेको कुरा प्रस्तुत अभिलेखमा वर्णित छ।

कैफियत—प्रस्तुत अभिलेखको अध्ययनबाट ललितपुर बालकुमारीमा सर्वप्रथम सरस्वतीको मूर्ति प्रतिष्ठापन श्रीमत् जयानन्द राजाको राज्य कालमा गरिएको कुराको पत्तो हुन्छ। यसको अनन्तर सम्भवतः उपर्युक्त मूर्ति विनष्ट भएको हुँदा श्री यक्ष मल्लको राजत्व कालमा अर्को सरस्वतीको मूर्ति प्रतिष्ठापन गरिएको थियो। संवत् ५६७ को ल०पु० बालकुमारीको अभिलेखमा त्यहाँ सरस्वतीको मूर्ति प्रतिष्ठापन गरिएको कुरा वर्णित भएबाट उक्त कुरोको पुष्टि भएको लाग्दछ।]

अभिलेख नं. ३४

ॐ श्रेयोऽस्तु। सम्वत् ४३७ फालगुन बधि २ राजाधिराज श्री श्री श्री जयानन्ददेवस्यः धर्म्मरा–
जे भवति रघुवंशावतार श्री श्री जयरुद्रमल्लदेवस्यः लब्धवरिष–
राज्य भवति श्रीदेवी गौ बा(ह्मण)......
पात्रानां सुखाय भवति। यजमान भवति कह्नावतार राजयो व्यमलोत्तरास मनवांछा शिद्धिरस्तु। पूर्व्वदिवंगतपितादी–
नां स्वर्ग्गलोक सम्प्राप्तिमस्तु। वारिश्चप्रतिगृन्हाति जस्तुवारि प्रयच्छति उभौ दौ पुण्यत्र··· नियतं स्वरगगामिनी।

[प्राप्तिस्थान—देवपाटन दक्षिणामूर्ति समीपस्थ जलद्रोणीको अभिलेख

मिति—संवत् ४३७ फालगुन बधि २

राजा, दूतक वा कुनैको नाम प्रशस्ति समेत—
(१) राजाधिराज श्री श्री श्री जयानन्ददेव (२) रघुवंशावतार श्री श्री जयरुद्र मल्लदेव

प्रशासनिक पद—+

मुद्रा—+

शिलापत्र राख्नाको उद्देश्य—दिवंगत पितृहरूको स्वर्गमा वास होस्

शिलापत्र राख्नेको नाम—+

महानात्माहरूको समेत देवताहरूको नाम—(१) रघु (२) श्री देवी

विहार, मन्दिरको नाम—+

कुनमा प्रकाशित—Dr. D. R. Regmi, Medieval Nepal, Part, III, PP. 17-18

शिलापत्रको शिर्षचिन्ह—+

स्थान—स्वर्गलोक

संक्षिप्त विवरण—राजाधिराज श्री श्री श्री जयानन्द देवको धर्मराज्यमा रघुवंशी श्री श्री जयरुद्र मल्लदेवको शासन समय श्री देवी, गौ, ब्राह्मण तथा पात्रहरूको सुखको लागि र यजमानको पनि इच्छा सिद्धि होस् भन्ने हेतुले दिवंगत पितृहरूको स्वर्गलोकमा वास होस् भनी जलद्रोणी प्रतिष्ठापन गरेको कुरा प्रस्तुत अभिलेखमा वर्णित छ।

कैफियत—प्रस्तुत अभिलेखमा राजाधिराज भनी उल्लेखित राजाको रूपमा श्री श्री श्री जयानन्ददेवको नाम उत्कीर्ण गरी श्री श्री जयरुद्र मल्लदेवको शासन समय भनी उल्लेख गर्नुको साथै पात्रहरूको सुखको लागि भनेर पनि वर्णन गरिएको पाइएबाट श्री श्री जयरुद्र मल्लदेव तत्समय पात्रहरूमध्ये सर्वश्रेष्ठ भई राज्यको हर्ताकर्ता जस्तै भएर शासन गर्न लागेको कुराको अनुमान हुन्छ।]

अभिलेख नं. ३५

जयादित्यमल्लदेव

[प्राप्तिस्थान—सुर्खेत नगर विकास योजना भवनको प्रांगणमा राखिएको चारैतिर बौद्ध देवता तथा चैत्यहरू कुँदिएको स्तम्भमा उत्कीर्ण अभिलेख

मिति—+

राजा, दूतक वा कुनैको नाम प्रशस्ति समेत—
जयादित्य मल्लदेव

प्रशासनिक पद—+

अड्डा—+

शिलापत्र राख्नाको उद्देश्य—+

शिलापत्र राख्नेको नाम—+

महानात्माहरूको समेत देवताहरूको नाम—+

विहार, मन्दिरको नाम—+

कुनमा प्रकाशित—हरिराम जोशी, सुर्खेत, मधुपर्क, २०३५ जेष्ठ

शिलापत्रको शिर्षचिन्ह—+

स्थान—+

संक्षिप्त विवरण—+

कैफियत—श्री मदानन्द मल्लका छोरा रिपु मल्ल पछि तिनका काकाका छोरा अक्षय मल्ल राजा भएका थिए। अक्षय मल्ल पछि तिनका भाइ आदित्य मल्ल राजा भए। गोपाल वंशावली अनुसार नेपाल संवत् ४४८ मा तिनले नेपालमा आक्रमण गरेका थिए। यसै तथ्यको परिप्रेक्षमा प्रस्तुत अभिलेखलाई लिन सकिन्छ। चारैतिर बौद्ध देवता तथा चैत्यहरू कुँदिएको स्तम्भमा जयादित्य मल्लदेव भन्ने अभिलेखमा उत्कीर्ण छ। यी आधारहरूबाट कर्णाली प्रदेशका खस राज परम्परामा जेष्ठताको आधारमा राजाको स्वर्गारोहण पछि राजाका भाइ, भतिजा तथा छोराहरू मध्ये जो कोही पनि राज्यासनमा आसीन हुने परम्परा चलेको देखिन्छ। जुन परम्परालाई २० औं शताब्दी ई. को नेपालमा राणा शासकहरूले पनि अंगिकृत गरेका थिए।]

अभिलेख नं. ३६

ॐ स्वस्ति ॥ श्री शाके १२४३ श्रीमदादित्यमल्लदेव
सपरिवार श्रिरंजगतु राइका भाषू पसाकि
अक्नि ॥ वासगावा लामा सापरिवारि हाम्राइ
छत्रु नास हो हामि दानपति हो हाम्रा रख्या
स्वस्ति पायिथान रक्षा वा छन् कटक् आउदा
जादा गुम्बा घच् नकिय ॥ कोहि जे घच कर—
त सोन तोला १०० को थारो तासु भलो नक्रँ ॥ ॥
वराप चल्या वा(भा)षू पसा भइ. आ(मुद्रा)

ॐ स्वस्ति क्षोक्यौं ग्याल्वो आञ्जीमल गी कालुङ स्यार छोक्सु

कोइबी मकपोन लोचो थब्ढीख त आर्वानङमी खोरबा मक्मि नमला

सालवा तावबाइ गोम्बा माबू लाग्दाङबेपानमा ७। थेदोङ ग्याल्वो

थ्होन चोकी कुहिरीम ढजे च्चूक पा होम्बे खोङ्लासुहि क्याङमा

ढोक्बामाथेन ङेताक्पोलोङ ढोधोनृक्षु धाङ याङ माजेत्तपर देवारिम्ढो

जेक्षुक्झेने क्रिन् ग्यूहि साङ हिक जिन चाङ दिला सू हिम् चिपर सोङ

सेर साङ चिक थारो लेन चिङ लुहि के तेङ चर ढकपोझे ढुहि रेङ खाङ

माझे चिलो सहुन घा वोइछे च्यूल के छेर ढी।
आ. (मुद्रा)

[प्राप्तिस्थान—ताघवाई गुम्बाको ताम्रपत्र

मिति— श्री शाके १२४३

राजा, दूतक वा कुनैको नाम प्रशस्ति समेत—
श्री मदादित्य मल्लदेव

प्रशासनिक पद—+

मुद्रा—+

ताम्रपत्र राख्नाको उद्देश्य—राजाज्ञा जारी गरेको

ताम्रपत्र राख्नेको नाम—श्री मदादित्य मल्लदेव

महानात्माहरूको समेत देवताहरूको नाम—+

विहार, मन्दिरको नाम—ताघवाइ गोम्बा

धर्म, धार्मिक कार्य—बौद्ध

कुनमा प्रकाशित—मोहनप्रसाद खनाल, मध्यकालीन अभिलेख, २०३०, पृ. २

ताम्रपत्रको शिर्षचिन्ह—दुई खड्ग र एक शेरका आकृति अङ्कित छन् ।

स्थान—+

संक्षिप्त विवरण—श्री मदादित्य मल्लदेव राजाले मन्त्री, वडाहाकीम तथा सैनिक र गैह्र दुनियाहरूलाई सम्बोधन गरी ताघवाइ र सो अन्तर्गतका सम्पूर्ण गुम्बाहरूमा बसी पूजा उपासनामा लागिरहने लामाहरूलाई कसैले दुःख दिन नपाउने गरी राजाज्ञा भएको कुरा प्रस्तुत ताम्रपत्रमा वर्णित छ ।

कैफियत—उपर्युक्त ताम्राभिलेखको अध्ययनबाट ताघवाइ गुम्बा सिंजाधिपति श्री मदादित्य मल्लदेवको राज्यान्तर्गत अठारसय् खोलास्थित रिगाउंको शिरानमा निर्मित थियो । २०१५ सालमा नेपाल-चीन बीच सीमा सन्धि हुनु भन्दा पहिलेसम्म उक्त गुम्बा र त्यसदेखि झण्डै १५ कोश उत्तरसम्मको इलाका नेपाल राज्यान्तर्गत रहेको थियो । २०१५ सालमा भएको उक्त सन्धिले ताघवाइ गुम्बाको साथै एक विस्तृत भूभाग तीब्बती राज्यमा मिल्न गयो । तर, प्रस्तुत ताम्रपत्रको प्राप्तिले यद्यपि यो गुम्बा अहिले नेपालको राज्य सीमा भित्र नरहे तापनि यसको पूर्व स्मृतिलाई यसले अझै ताजा गराइराखेको छ भन्न अवश्य सकिन्छ ।

प्रस्तुत ताम्रलेखको अध्ययनबाट उपर्युक्त समय अपराधीहरूलाई शारीरिक दण्डको साथै दण्ड स्वरूप सुन जरिवाना गर्ने परम्परा रहेको कुरा जानिएर तत्कालीन न्याय व्यवस्थामाथि यसले थोरबहुत प्रकाश पारेको कुरा स्वीकार्न सकिन्छ । यस लेखमा जरिवाना स्वरूप सुन दण्ड गरिने कुराको उल्लेखले तत्समय सुदूर पश्चिमका राज्यहरूमा मुद्राको प्रचलन नरहेको कुरातिर स्पष्ट संकेत गरेको छ ।]

अभिलेख नं. ३७

ॐ स्वस्ति । धर्म्मको निकोटा(ठा)कुर । पुण्यमल्लको अदिस

पूर्वतिर लायो हाहाको मुलिउँ पेषक अदिकारी
करिकि कमकर सभुँ प्रति काजको धाल्ये अडै
कटका मानिसौं पासाकियो ताजुगाइँ पाख श्वा
गिँयँ पनि पुर्विलो महारा(ज)को वल विद्यां करि अ—
ऋनु तेनकारन लागि महाराज मदपात पसाकि—
यो क महाराजको वल विद्यां करु लामृनि टासि—
कुँसाल लामा पाता षम्करी बिन्तिकियो तसर
मयाकियो ताजगापास नर्जा पाली सित र्तुनि
स्यांगकोरो सूसो भुपालि माउनि चउनि सोल ता—
त माग्नि कोइ चढू भढू नकिय । महाराजको मुदन
लेषत तहाँ अइसि विन्ति ढोया जो यस मुदपात
नलेष तास थानि सुनको घारो टासू पातुन लेषजो
थर्पुषा जुला ।:
ॐ स्वस्ति चोक्यों घ्याल्वो चोन्वो पुन्नमल्ल चिसुङ स्थार
चोक्सु कोलवी

पोन चे दोर्ज्ये अदिकार ले चे नम् दाङ दुहि चोगी ढीप दुल जेवी मकपोन

मक्मी नाम्ला सालवा खाङब घलब ङक् क्याङ...ध्याल्वो नम कि बुवीम

ढोदाङ ढोम्म ब दुप्के चीङ दोपो दोन......ध्याल्वो नम कि दुपी ढो ढाङ

धोम् दुप के चिङ ढोत पी दोनचा ध्याल......सल च्यूचिङ ७। ङेल् गुल् की

रीम्ढो बब वुम् होइ सेर नमढो......दङ चे ब् नम......ङीङ घोरो सालवा

सोक... नमढील......दुतुटे घेलोङ क ङिङ तक्पे........ ध्याङ याङ मज्याङ ।

ध्या घाङबी......मिज्यूङ न खेराङ सर स्ये.........सार कार चि की सारो यो

चिङ..........लनेजङ वहिन् फोहि.........घी लाङलो घावा सुम्वी......चा पर

स्योक स्हने......... । टसिपर ग्युर चिङि स्यू सुमल "पुन्नम्मल्ल" (मुद्रा) शाके १२५०

[प्राप्तिस्थान—ताघवाई गुम्बाको ताम्रपत्र

मिति—शाके १२५०

राजा, दूतक वा कुनैको नाम प्रशस्ति समेत— धर्म्मको निकोटा(ठा)कुर पुण मल्ल

प्रशासनिक पद—चेदोर्ज्ये

मुद्रा—+

ताम्रपत्र राख्नाको उद्देश्य—राजाज्ञा जारी गरेको

ताम्रपत्र राख्नेको नाम—टाकुर पुण मल्ल

महानात्माहरूको समेत देवताहरूको नाम—+

विहार, मन्दिरको नाम—+

धर्म, धार्मिक कार्य—बौद्ध

कुनमा प्रकाशित—मोहनप्रसाद खनाल, मध्यकालीन अभिलेख, २०३०, पृ. ९-१०

ताम्रपत्रको शिर्षचिन्ह—+

स्थान—+

संक्षिप्त विवरण— ठूलाधर्मात्मा राजा पुण्य मल्लले चेदोर्ज्ये अधिकारी, ठूला हाकिम र सैनिक अधिकृत तथा जवानहरूलाई सम्बोधन गरी ध्याङ्मा पूजापाठ गर्ने लामाहरूलाई कसैले दुःख दिने कार्य गर्न नहुने व्यवस्थाको राजाज्ञा जारी गरेको कुरा प्रस्तुत ताम्रपत्रमा वर्णित छ ।

कैफियत—दुल्लुस्थित पृथ्वी मल्लको स्तम्भलेखको अध्ययनबाट श्री पुण्य मल्ल सूर्यवंशी पाल क्षेत्री रहेको कुरा चाल पाइन्छ । नागराजवंशी श्री आदित्य मल्लको मृत्युपछि सिंजाको राज्यासनमा पाल क्षत्रीय वंशी श्री पुण्य मल्ल आसीन भएको कुरा ताघवाई गुम्बाका लामाहरूको वंशावलीमा वर्णित भएको औ प्रस्तुत अभिलेखबाट उपर्युक्त समय श्री पुण्य मल्ल राज्यासनमा अवस्थित भएको देखिएबाट उक्त वंशावलीको कथनको पुष्टि भएको लाग्दछ । किनभने ने.सं. ४४८ मा नेपाल उपत्यकामा आक्रमण गरी श्री जयादित्य मल्ल नेपालबाट स्वदेश फर्केको औ त्यसको एकाध वर्षमै प्रस्तुत अभिलेख अनुसार सिंजाको राज्यासनमा श्री पुण्य मल्ल आसीन भएको पाइएबाट उक्त अनुमानको पुष्टिमा बल मिलेको छ ।]

अभिलेख नं. ३८

ॐ स्वस्ति श्री शाके १२७६ पौषे वदि २ शुक्रवाश (स) रे महाराजाधिराज

परमेश्वर परमभट्टारक परमधार्मिक परमकल्पद्रुमावतार श्रीमत्पृथ्वीमल्ल—

देव विजयराज्ये महामात्य श्रीयशोवर्मदेवानां समये ।।

लब्धाशोभि(भी)मराजस्य धनराजस्य धीमतः । छत्यालवंशतिलकः

सूनुर्ग्र थाह्लवर्मणः ।। वल्लदेव्याः संजातो देववर्मा महामतिः । तेना—

पूर्वतरा वापी निर्मिता श्र(ऽ)मरवल्लभा ॥ चैत्यपचक-संयुक्ता वसति
बुद्धसंततिः । विश्रामभूमि (:) श्रान्तानां जीवितं सर्वदेहिनां महामात्य
श्रीमद्देववर्मदेवैः सर्वसत्त्वोपकाराथ (र्थं) स्वकार्या क्न (र्थं च) बु(द्)ध्या नूतनरीत्या देवानामपि वल्लभा । वा पो विरचिता ॥ लिखितं धर्मदासेन । इति शुभमस्तु ॥

[प्राप्तिस्थान—दुल्लुपाथरन्याउलीको अभिलेख

मिति—श्री शाके १२७६ पौषे वदि २ शुक्रवासरे

राजा, दूतक वा कुनैको नाम प्रशस्ति समेत—

(१) महाराजाधिराज परमेश्वर परमभट्टारक परमधार्मिक परमकल्पद्रुमावतार श्रीमत् पृथ्वी मल्लदेव
(२) महामात्य श्री यशोवर्म देव
(३) भीमराज
(४) धर्मराज
(५) ग्रंथान्हवर्म
(६) नावल्लदेवी
(७) महामात्य श्रीमद्देववर्मदेव
(८) धर्मदास

प्रशासनिक पद—महामात्य

अड्डा—+

शिलापत्र राख्नाको उद्देश्य—सबै प्राणीहरूको उपकार होस्

शिलापत्र राख्नेको नाम—महामात्य श्रीमद्देववर्मदेव

महानात्माहरूको समेत देवताहरूको नाम–बुद्ध

विहार, मन्दिरको नाम—+

कुनमा प्रकाशित—संस्कृत सन्देशः, प्रथम वर्षे १०, ११, १२ संयुक्ताङ्कः, पृ. ५४,

शिलापत्रको शिर्षचिन्ह—+

स्थान—+

संक्षिप्त विवरण—महाराजाधिराज परमेश्वर परमभट्टारक परमधार्मिक परमकल्पद्रुमावतार श्री मत्पृथ्वी मल्लदेवको विजयराज्यमा महामात्य श्री यशोवर्म देवको समय बुद्धिमान् भीमराज र धर्मराजको आशीष प्राप्त छत्यालवंशी ग्रंथान्हवर्म र नावल्लदेवीको छोरा बुद्धिमान् महामात्य श्रीमद्देववर्मदेवले सबै प्राणीहरूको उपकार होस् र आफ्नो पनि काम चलोस् भन्ने कामना लिई देवताहरूको पनि प्यारो भएको कुवा बनाएको कुरा प्रस्तुत अभिलेखमा वर्णित छ ।

कैफियत—प्रस्तुत पुष्पिकाको अध्ययनबाट महाराजाधिराज परमेश्वर परमभट्टारक परमधार्मिक परमकल्पद्रुमावतार श्री मत्पृथ्वी मल्लदेवको विजय राज्यमा देशको राम्रो शासन सञ्चालनको लागि एकजना महामात्यको नेतृत्वमा विभिन्न महामात्यहरूको मन्त्रिपरिषद् गठन गरिने व्यवस्था भएको कुराको संकेत प्राप्त हुन्छ । महामात्य श्रीमद्देववर्मदेवको प्रस्तुत अभिलेखमा महाराजाधिराज··· श्री मत्पृथ्वी मल्लदेवको विजयराज्यमा महामात्य श्री यशोवर्म देवको समय भनी स्पष्ट उल्लेख गरिएको पाइएबाट उपर्युक्त अनुमानमा सघाऊ पुऱ्याएको छ ।

यस अभिलेखबाट तत्समय राजाहरूको नामको साथै मन्त्रीहरूको नामको अन्त्यमा पनि देव शब्द व्यहहृत गरिन्थ्यो भन्ने कुराको पत्तो हुन्छ । ग्रंथान्हवर्मको नाममा देव शब्दको अभाव रही तिनका महामात्य रहेका छोराको नाममा श्रौ अर्का महामात्य श्री यशोवर्मको नाममा पनि देव शब्द व्यवहृत गरिएको पाइएबाट उक्त कुरोको पुष्टि हुन्छ ।]

अभिलेख नं. ३९

(ॐ नमो) बुद्धाय ॥
नेपालेऽतीतसंख्ये मुनिनगजलधौ वत्सरे चैत्रमासे
(पक्षे शु)क्लोत्तरस्य प्रवरगुरुदिने पुष्य ऋचे नवम्यां
योगे शूलाग्रसं(ज्ञे)··· तिगदिते बालवे चाधिकर्णे
तस्मिन् श्री चैत्यमूर्ति सकल जिनतनू येन (सम्यक) प्रतिष्ठः
श्रीवत् वर्जे यने न्य सुगतसुतसमं धर्मशास्त्रे प्रवर्तः ।
···ध्यानचन्द्रात् समधिगतवरं जागिकात् लक्षयज्ञे
सोयं श्री मेघपालो भवति हि विजयी सर्वशत्रुनिहन्ता
यज्ञे धर्मेषु नित्यं लब्धुतनय इव सर्व्व भावे(प्र)वर्तः ॥
श्रु तानसामसदिनो यवनाधिराजः नेपाल सर्व्वनगरं भश्मीक-(रो)ति ।
तस्मिन् क्षणे पतितचैत्यमिदं च दृष्ट्वा जीर्ण्णं करोति नवकं वरपाहः ।

ॐ स्वरितः ॥ नेपालिक संवत्सरे ४७७ चैत्रशुक्लषष्ट्म्यां पुष्य न(क्ष)त्रे धृतियोगे वृहस्पतिवासरे ।
श्री श्री ललितब्रुमायां श्री माणिगल(व)र महापिथवहारे श्री श्री रङ भट्टारकस्य त्तारच्छादिध्वंसित तत्रैव
जीर्ण्णोधारणं प्रतिपादितं । केनत्रिभय कुलोद्भवमहापात्र श्री मेघवर्म्मणा श्रीसम्यक्सम्बुद्ध प्रति-
लंभहेतुना प्रतिष्ठापितम् । इहा····श्री श्री चैत्यरंगभट्टा-रकाय वरसि गणिठपूजनार्थं नवदंम(शि)वका-
दमत्रय कर्षाङ्ककर्षत्रयमूर्यगमहापात्र श्रीमेघपाल(व)र्म्मणा संप्रढौकितं स्यात् । शुभमस्तुः ॥ छत्रप्रदाता
प्रति वर्षकस्य वाचस्पतितुल्य जगत्पति स्यात् । श्रीमेघपाल-स्य प्रधानमन्त्रिरकास्ति नीया खलु
चैत्यभूयात् । शुभमस्तु सर्व जगताम् ॥ ॥
श्रे योऽस्तु ॥ संवत् ४७९ अश्विनिशुक्ल त्रयोदश्यां शौरवासरे श्री भट्टारकस्य वर्षप्रतिकठिनछत्रावरोहन
प्रदत्तनिमित्तेन अमात्य मन्त्रि चूडामणि जगत्पतिनाम्नस्य नवदम्मशिक्काश्याङ्क स ३ इति ॥ चित्यग्नि—
जलवायुश्चन्द्रार्क्का वहन्ति मेदिनीमन्ते मे यावच्च काल-कालान्तरं गच्छेत्स्वच्छो भवति सर्व्वदा ।
लोपालोपं यद्गान स्याच्छ्रीमिदंभट्टारकाय नित्यं तर्हि नलोप-नीयं स्युर्भवन्तु जय युक्तिमानताः

[प्राप्तिस्थान—ल.पु. पिम्वहालको अभिलेख

मिति—नेपालिक सम्वत्सरे ४७७ चैत्रशुक्ल नवम्यां पुष्य नक्षत्रे धृतियोगे बृहस्पतिवासरे। संवत् ४७९ अश्विनि शुक्ल त्रयोदश्यां शौरवासरे

राजा, दूतक वा कुनैको नाम प्रशस्ति समेत—
(१) ···ध्यान चन्द्र जागिक (२) महा-पात्र मेघपाल वर्म्म (३) श्रु तान साम-सदिनो यवना-धिराजः (४) अमात्य मन्त्रि चूडामणि जगत्पति

प्रशासनिक पद—(१) महापात्र (२) अमात्य (३) मन्त्रि चूडामणि (४) प्रधानमन्त्रि

अड्डा—+

शिलापत्र राख्नाको उद्देश्य—यवनाधिराज सुल्तान समसु-द्दीनद्वारा नष्ट गरिएको चैत्य जीर्णोद्धार गरेको उपलक्षमा

शिलापत्र राख्नेको नाम—महापात्र श्री मेघपालवर्म्म

महानात्माहरूको समेत देवताहरूको नाम—(१) जिन (२) श्री चैत्य (३) सुगतसुत (राहुल) (४) श्री श्री रङ भट्टारक (५) वाचस्पति

विहार, मन्दिरको नाम—महापिथवहार

धर्म, धार्मिक कार्य—बौद्ध

कुनमा प्रकाशित—संस्कृत सन्देशः, प्रथम वर्ष—१०,११, १२ संयुक्ताङ्क, पृ. ११—१२

शिलापत्रको शिर्षचिन्ह—+

स्थान—श्री श्री ललितब्रुम (२) माणिगल

संक्षिप्त विवरण—श्री नेपालिक संवत् ४७७ चैत्र शुक्ल नवमी तिथि पुष्य नक्षत्र धृतियोग वृहस्पतिवारका दिन बुद्धपुत्र समान धर्मशास्त्रमा लाग्ने····ध्यानचन्द्र जागिकबाट लक्ष यज्ञना वर प्राप्त गरेका सबै शत्रुलाई पराजित गर्ने यज्ञ धर्महरूमा चाख राख्ने प्रधानमन्त्री महापात्र श्री मेघपाल वर्म्मले यवनाधिराज सुल्तान समसुद्दीनले नेपालमा आक्रमण गरेको सिलसिलामा नष्ट गरिएको श्री जिन देवताको सम्पूर्ण मूर्ति स्वरूप चैत्य जीर्णोद्धार गर्नुको साथै त्यसको पूजाआजा आदिको व्यवस्था गरेको कुरा प्रस्तुत अभिलेखमा वर्णन गरिएको छ।

कैफियत—प्रस्तुत अभिलेखमा श्री चैत्य मूर्ति सकल जिनतनू भनी उल्लेख गरिएबाट अलौकिक तत्वको लौकिक स्वरूपको चिन्तन गर्न नसकिने हुँदा शिवलाई लिङ्ग रूपमा पूजा गरिए अनुरूप बौद्ध धर्ममा बुद्धलाई चैत्यको रूपमा पूजिन लागेको कुरोको यथार्थतातिर स्पष्ट रूपले इङ्गित हुन्छ।

अर्को, यस लेखमा बुद्धपुत्र समान धर्मशास्त्रमा लाग्ने भनी ····ध्यानचन्द्र जागिकलाई भनिएबाट श्री··· ध्यानचन्द्र कुनै एक राजवंशका युवराज रही तिनले बुद्धपुत्र (राहुल)ले जस्तै राजपातको सम्पूर्ण अधिकारलाई त्यागेर बौद्ध धर्ममा दीक्षित हुनुको साथै धर्मशास्त्रको प्रवर्तनमैं आफ्नो जीवनलाई उत्सर्ग गर्ने महापुरुष भएको कुरोको अनुमान हुन्छ।

फेरि, यस लेखको अध्ययनबाट श्री मेघपाल वर्म्म तत्कालीन नेपालको राजनीतिक जगतका महत्वशाली व्यक्ति थिए भन्ने कुराको पत्तो हुन्छ। यिनले महापात्रको साथै प्रधानमन्त्री पद धारण गरेका थिए। नेपालको इतिहासमा प्रधानमन्त्री पद धारण गर्ने यिनीनै पहिलो व्यक्ति थिए, जसको कारण पनि यिनको महत्ताको परिचय मिल्छ।

यवनाधिराज समसुद्दीनको नेपाल आक्रमण बारे थाहा दिने पहिलो अभिलेखको रूपमा यसैलाई लिइएको छ। यसको अनन्तर संवत् ४९२ को स्वयम्भूको अभिलेखले उक्त आक्रमण बारे प्रकाश पारेको थियो।]

अभिलेख नं. ४०

ॐ श्रेयोऽस्तु ॥ सम्वत् ४८१ चैत्र कृष्णः अष्टम्यायां। श्री श्री श्री धर्म्मधातु वागेश्वर भट्टारकः। जीर्णोद्धार प्रतिष्ठा। श्रीन्होलविहार प्रधानाङ्ग पात्र रणजोतिन ····नस प्रथम पुत्री श्रीउल्हासलक्ष्मी कृता। तेन पुण्येन लोकोऽस्तु व्रजतां सौगतपदः ॥ शुभमस्तु ॥ सर्वजगतां ॥ ॥

[प्राप्तिस्थान—ललितपुर श्री न्होलविहारको अभिलेख

मिति—संवत् ४८१ चैत्र कृष्ण अष्टम्यायां।

राजा, दूतक वा कुनैको नाम प्रशस्ति समेत—

(१) प्रधानाङ्ग पात्र रणजोति
(२) श्री उल्हास लक्ष्मी

प्रशासनिक पद—+

अड्डा—+

शिलापत्र राख्नाको उद्देश्य—लोकले सौगतपद प्राप्त गरोस्

शिलापत्र राख्नेको नाम—श्री उल्हास लक्ष्मी

महानात्माहरूको समेत देवताहरूको नाम—

श्री श्री श्री धर्म्मधातु वागेश्वर भट्टारकः

विहार, मन्दिरको नाम—श्री न्होलविहार

धर्म, धार्मिक कार्य—बौद्ध

कुनमा प्रकाशित—हेमराज शाक्य, मेदिनि वल नेपाल, १९७०, पृ. ६४.

शिलापत्रको शिर्षचिन्ह—+

स्थान—श्री न्होलवहार

संक्षिप्त विवरण—श्री न्होलवहारका प्रधानाङ्ग पात्र रण-जोतिकी जेठी छोरी श्री उल्हास लक्ष्मीले लोकले सौगत पद प्राप्त गरोस् भन्ने कामना लिई श्री श्री श्री धर्म्मधातु वागेश्वर-भट्टारक जिर्णोद्धार गरी प्रतिष्ठा गरेको कुरा प्रस्तुत लेखमा वर्णित छ ।

कैफियत—पुण्यकर्मद्वारा मनुष्य भगवानमैं लीन हुने हिन्दू धर्मावलम्बीहरूको विश्वास अनुरूप उपर्युक्त समय बौद्ध धर्मावलम्बीहरूमा पनि पुण्यकर्मको फल सौगत पद प्राप्त हुने कुरा प्रस्तुत अभिलेखको अध्ययनबाट जानिन्छ ।]

अभिलेख नं. ४१

ॐ नमः शिवाय ।। सम्वत (ख. शित्र)·· माघ शुक्ल त्रयोदशी प्र. चतुर्दश्यां तिथौ श्रवणनक्षत्रव्यातिपा—त योगे बृहस्पतिवासरे श्रीश्रीराजल्लदेव्या विजये श्री ······शगन ·····दद्यापन शुभजगतां···

[प्राप्तिस्थान—अनन्तलिङ्गेश्वरस्थित जजहरिको अभिलेख

मिति—संवत् (ख. शित्र)···माघ शुक्ल त्रयोदशी प्र. चतुर्दश्यां तिथौ श्रवण नक्षत्र व्यातिपात योगे बृहस्पतिवासरे

राजा, दूतक वा कुनैको नाम प्रशस्ति समेत—
श्री श्री राजल्लदेवी

प्रशासनिक पद—+

अड्डा—+

शिलापत्र राख्नाको उद्देश्य—+

शिलापत्र राख्नेको नाम—+

महानात्माहरूको समेत देवताहरूको नाम—+

विहार, मन्दिरको नाम—+

धर्म, धार्मिक कार्य—+

कुनमा प्रकाशित—मोहनप्रसाद खनाल, मध्यकालीन अभि-लेख, २०३० वि.सं., पृ. १४

शिलापत्रको शिर्षचिन्ह—+

स्थान—+

संक्षिप्त विवरण—+

कैफियत—१४ औं शताब्दी ई. को प्रारम्भिक समयमा श्री श्री जयानन्द देव, श्री श्री जयरि मल्ल, श्री श्री जयराज देवहरू नेपालको राज्यासनमा अवस्थित रहे तापनि नेपालका विभिन्न राजकुलहरू मध्येको एकका सदस्य श्री श्री जयरुद्र मल्लदेव तत्का-लीन राजनीतिका कर्णधार भएका थिए । यिनले वैधानिक राजाको रूपमा उपर्युक्त राजाहरूको उपस्थिति मैं पनि राजोचित उपाधिहरू विहीन भए तापनि एकजना राजाकै रूपमा रही राज्य शासन चलाएका थिए । यसैकारणले पनि यिनको मृत्यु पछि यिनकी छोरी तथा नातिनीको हेरचाह गरी हुर्काएकी कारण शक्तिशाली व्यक्तित्वको रूपमा माथि उठेका श्री देवलदेवीले वैधानिक राजा श्री श्री जयराज देव हुँदा हुँदै श्री श्री राजाधिराजको उपाधिसाथ शासन सञ्चालन गर्न सकेकी थिइन् । यसैले सम्भवतः तिनको उपाधि ग्रहण प्रति दुनियाँमा असन्तोष बढ्न लागेको हुँदा श्री श्री जयरुद्र मल्लकी नातिनी श्री श्री राजल्लदेवीकै नामले शासन सञ्चालन गरिन लागेको अनुमान हुन्छ । प्रस्तुत अभिलेखलाई यसै तथ्यको परिप्रेक्षमा लिन सकिन्छ । प्रस्तुत अभिलेखमा श्री श्री राजल्ल-देव्या विजये श्री··· भनी उत्कीर्ण गरिएको पंक्तिबाट तत्समय तिनकै नाममा शासन सञ्चा-लन हुन लागेको कुराको पत्तो हुन्छ । पछि

श्री श्री राजल्लदेवीसंग विवाह गरी जयस्थिति मल्ल तत्कालीन नेपालको राजनीतिक क्षितीजका शक्तिशाली व्यक्तित्वको रूपमा माथि उठ्नुको साथै तिनले तत्कालीन नेपालका वैधानिक राजा श्री श्री जयार्जुन देवलाई राज्यासनभ्राट च्यूत गरी स्वयं नेपालका राजाधिराज भएको घटनाले पनि उक्त तथ्यको सम्पुष्टितिरै स्पष्ट रूपले इङ्गित गरेको छ।]

अभिलेख नं. ४२

श्रेयोऽस्तु ॥ सम्वत् ४९० फाल्गुण मास शुक्लपक्षे ॥ त्रयोदश्यां तिथौः

पुष्य नक्षत्र शोभन जोग अंगारवासरे ॥ श्री दोलखा······

श्री श्री इन्द्र राजा प्रतिमा दोयक दिवंगत मनिक रतन भारोकस्य

शुवर्ण प्रतिमा शुभम् ॥

[प्राप्तिस्थान—दोलखाको सुवर्ण पत्राभिलेख

मिति—संवत् ४९० फाल्गुण मास शुक्लपक्षे त्रयोदश्यां तिथौः पुष्य नक्षत्र शोभन जोग अंगारवासरे

राजा, दूतक वा कुनैको नाम प्रशस्ति समेत—मानिक रतन भारो

प्रशासनिक पद—+

मुद्रा—+

अभिलेख राख्नाको उद्देश्य—+

अभिलेख राख्नेको नाम—+

महानात्माहरूको समेत देवताहरूको नाम—श्री श्री इन्द्र राजा

विहार, मन्दिरको नाम—+

धर्म, धार्मिक कार्य—वैदिक (हिन्दू)

कुनमा प्रकाशित—मोहनप्रसाद खनाल, अभिलेख संकलन, साझा प्रकाशन, २०३६, पृ. ६

सुवर्ण पत्राभिलेखको शिर्षचिन्ह—+

स्थान—श्री दोलखा

संक्षिप्त विवरण—उपर्युक्त समय श्री श्री इन्द्र महाराज तथा दिवंगत मनिक रतन भारोका सुवर्ण प्रतिमा निर्माण गरेको कुरा प्रस्तुत अभिलेखमा वर्णित छ।

कैफियत—ऋग्वेदकालीन सर्वाधिक शक्तिशाली देवता रहेका देवराज इन्द्र हिन्दू धर्मका अनेकौं देवताहरूमध्ये एक मानिन्छ । ऋग्वैदिक समय पछि यद्यपि यिनी गौण देवताको रूपमा मानिन लागेको थिए तापनि यिनी पछिसम्म पनि एक प्रसिद्ध देवताको रूपमा पूजित रह्यो । यिनलाई सूर्यको रूपमा पनि लिइएको छ । कूर्म पुराणमा द्वादशादित्यको नाम क्रममा इन्द्रको नाम पनि समावेश गरिएको छ । उत्तर प्राचीनकालीन संवत् ४०२ को टेवहालको अभिलेखमा सूर्यलाई इन्द्रको संज्ञा दिइएको छ । ऋग्वेदको **अहल्या जार इति इन्द्रः** पंक्तिमा पनि इन्द्रलाई सूर्यसितै समीकरण गरिएको प्रतीत हुन्छ। इन्द्र र सूर्य बीचको समीकरणले सौर देवताको रूपमा यहाँ इन्द्रको पूजा प्रचलित भएको कुरा चाल पाइन्छ।

सूर्यको रूपमा पूजिनुको साथै इन्द्रको आफ्नै स्वतन्त्र रूपले पूजिने परम्परा पनि प्राचीनकालदेखिनै यहाँ प्रचलित भएको देखिन्छ। उत्तर प्राचीनकालीन नेपालको सर्वप्राचीन स्वयम्भू अभिलेखमा महेन्द्रको रूपमा इन्द्रको नामको प्रयोग पाइन्छ । संवत् ५२६ लेलेको अभिलेखमा इन्द्रगौष्ठिकको उल्लेख गरिएको छ । उत्तर प्राचीनकालका आभीर राजा श्री जिष्णुगुप्तका मुद्रामा इन्द्रको प्रहरण स्वरूप रहेको वज्र औ वाहन उच्चैश्रवस् घोडाका आकृतिहरू कुँदिएका छन् । यी आधारहरूले तत्समय नेपालमा इन्द्र-

लाई मान्ने मानिसहरूको गोष्ठी कायम भएको कुरा थाहा हुनुको साथै इन्द्रको पूजा सत्कार त्यस समयको नेपालमा गरिने कुराको यकीन जानकारी हुन्छ ।

उत्तर प्राचीनकालमा जस्तै मध्यकालमा पनि इन्द्रको पूजा उपासनाको प्रचार रहेको थियो । वर्षको बाह्र महिना मध्ये एउटालाई इन्द्रको महिनाको नामले वर्णन गरिएको छ । भाद्र महिनालाई नेपाल भाषामा यंला भनिन्छ औ त्यस महिनाको देवतालाई यंलाद्योको संज्ञा दिइएको छ । त्यस महिना यहाँ विशेष गरी इन्द्रको पूजा औ यात्रा धूमधामले गरिन्छ । त्यस जात्राको समय थानकोट भेक स्थित इन्द्र दहमा एक ठूलो मेला लाग्दछ । त्यस्तै पोखरा-को हंसपुरमा एक प्रसिद्ध देवस्थल छ जहाँ मुख्यतः इन्द्रको पूजा गरिन्छ । त्यहाँ वर्षको दुई पटक अर्थात् वैशाख र कात्तिकमा मेला लाग्द-छ ।

उपर्युक्त तथ्यहरूको परिप्रेक्षमा प्रस्तुत अभिलेख-लाई लिन सकिन्छ । यस अभिलेखको प्राप्तिले उपर्युक्त समय नेपालमा इन्द्रको मूर्ति निर्माण गरिएको कुराको पत्तो भई मध्यकालमा इन्द्रको पूजा उपासना प्रचलित रहेको कुरा निश्चित रूपले जानिन्छ । दोलखामा प्रचलित जनश्रुति अनुसार इन्द्रजात्राको दिन सो मूर्तिको प्रदर्शन गरिने चलन रहेको छ । जसले इन्द्रजात्राको ऐतिह्यको जानकारीमा पनि सघाऊ पुऱ्याएको छ । यी आधारबाट पनि यस अभिलेखको खास महत्त्व रहेको कुरा स्वीकार्न सकिन्छ ।]

अभिलेख नं. ४३

नमो धर्मधातवे ॥
जगताल्हाद सच्छास्त्रहेतवे धर्मधातवे ॥
सर्वलोकतमोहानिकारिणेऽस्तु सदा नमः ॥
हरति वहलजिन्ह यस्य नामापि शृ(ख)म्
...... बोधिजन्मिनां ध्यायमानः ॥
निरुपमगुणवीर्यस्त्यक्तसंसारपाशः ।
त्रिजगति (सम) बीजः पातु धर्मधातुः ॥
आसीद्धर्मनिधि द्वयैक जलधिर्नेपालभूमण्डले
ख्यातः श्रीजयराजदेवनृपतिः तेनैव राज्ञीकृते ॥
तस्मिन्नेव विराजतिस्म विमलः स्तूपो मुनेः केतनः
श्रीसान्ह शिखरे प्रसिद्ध भुवने प्रस्थापितः पूर्वकैः ॥
ससत्याभ्रयविके श्रीमन्नेपालाब्दचतुः शते ।
मार्गशीर्षे सिते पक्षे दशम्यां गुरुवासरे ॥
सूरत्राणसमस्दीनो बंगालबहुलैर्बलैः ।
सहागत्य च नेपालो भग्नो दग्धश्च सवशः ॥
कालेन कियता धीमान् स राजा त्रिदिवंगतः ।
एवं यवनदग्धस्तु स स्तूपोपि तथा स्थितः ॥
श्रीजयार्जुन देवेन सूनुना तस्य भूभृतः ।
सम्पाल्यमाने नेपाले वीरनारायणेन तु ॥
श्रीजयस्थितमल्लेन क्षत्रिरत्नाकरेन्दुना ।
पालिते तत्र कालेन बुद्धपुण्योदयेन च ॥
श्रीकाष्ठमण्डपपुरी दिमजातिरम्या
तस्यां जयी वसति वीर्यगुणैरुदारः ।
श्रीराजहर्ष इति सर्वजनप्रणीतः
पात्रान्ययामृतकरः सुविशालकीर्तिः ॥
तस्य श्रीरणदेव इत्यवरजः श्रीरुद्रदेवानुजः
ख्यातोस्तेव समस्तशुद्धचरितो वीरः प्रतापोज्वलः ।
ताभ्यां सार्द्धमतो विजित्य च रिपून्सत्कीर्तिकान्तद्युतिः
तस्मिन्नेव पुरे मनोहरतरे श्रीराजहर्षः स्थितः ॥
आदायाज्ञां द्वयो राज्ञोरिन्द्रोपेन्द्रसमानयोः ।
सज्जीकृतं शुभोद्दिष्टं राजहर्षेण धीमता ॥
पुनर्निर्मीयते स्तूपं धर्मधातु समुद्भवम्
नानारत्नसमाकीर्णं शिरोमणिविभूषितम् ॥
अब्दे नेपालिकाङ्के नयनवयुगे चाश्विने पूर्णिमाया-
मृक्षे मासानुकारे सिततनयदिने योगसंकर्मणाख्ये ।
स्तूपस्यास्य प्रतिष्ठा सकल शुभमयी कारिता तैः
सुस्वर्ण छत्रारोहादिलक्षाहुतिमखविधिना श्रीयुते राजहर्षैः ॥
देयधर्मोयं प्रवरमहायानयायिना परमोपासक परमधार्मिक
सर्वसत्वानुकम्पकेन

श्रीकाष्ठमण्डपमहानगरावस्थितेन श्रीकेलाछेढ्वाखाकुटुवज्रा-
मात्य मूर्त्यङ्गरेण शक्तिमल्ल वर्म

भल्लोकसुतेन । श्रीराजहर्षभल्लोकेन । सहधर्मचारिणी श्री-
जोतिलक्ष्म्या सहितेन ॥ भ्रातृ श्री

रणदेववर्म भल्लोक । श्रीरुद्रदेववर्म भल्लोकेन सहानुमतेन ।
तस्य भागिनेय श्रीसिखरपुरावस्थित ।

त्रिशक्तिगुणान्वित । महारावुत श्रीजूर्टसिहसिहस्यानुमतेन ।
यष्टिकारोपनकृते श्री वा –

दारुकर्मकृते महता कर्मकारेण अतिश्रद्धायुक्तेन चेतसा ॥
तत्र च । मूर्त्यङ्ग श्रीराज—

पतिवर्म भल्लोकपूर्वङ्गमेन । श्रीकाष्ठमण्डपस्थाने रत्नदण्ड-
छत्रकलसध्वाज उपस्थि—

-तेन चतुरहोरात्रदीपप्रज्वलितेन नाकविचित्रनेत पताकालङ्-
कृतेन नभूतपूर्वेन परित्रम

महायात्राकृतेन ॥ ॐ श्री श्री श्री साह्मगुवर्मधातुवागीश्वर
भट्टारकाय सुवर्ण चक्रावली । सु—

वर्णस्फुटितविश्वमणिखचितरत्नोष्णीषदण्ड ॥ सुवर्ण ....
सुवर्ण ध्वाथ सोवर्णकलश छत्र—

जकनकदण्ड सहित । नवीनकृतदेशाङ्ग संछन्न छत्रम् । तस्या-
वरोहनकाले चतुरहोरात्रय—

ज्ञपूर्णायामुपढौकितम् ॥ तत्रैव स्थानाधिप वज्राचार्य श्री-
जयानन्दः । स एव मण्डपस्थान सि—

कोमगुह्लिविहारावस्थितपण्डितवज्राचार्य श्रीज्ञानकीर्ति सेनपादं
कर्माचार्य कृत्वा श्री व—

ज्रधातुदेगुरिक्रमेण जीर्णोद्धार प्रतिष्ठाकृतम् भवति स्यात् ।
तस्य तिथिप्रदाता वानिह्म दै—

वज्ञ रत्नपति नाम्नेति ॥ स एव स्थाने विश्वमणि कर्मकरा-
(भि)ज्ञ श्रीमानचन्द्रेण । दारुकर्मकर—

स्थपतिभारो सभ्रातृज जयराम भारो सहितेन ॥ मोदन्तां
भवसङ्कटे निपतितास्त्यक्त्वा

जना दुर्गति निःशेषारिजितं महीं च सकलां रक्षन्तु भूमी-
श्वराः । मेघैरम्बु धरैः धराम्र—

सुमतीं पूर्यन्तु तोयैस्सदा सत्पुण्योपचयैर्लभन्तु कृतिनः सम्बो-
धिलक्ष्मीपदं ॥ यद्

प्रशस्तिस्थितकोस्मिन्मया मन्दधिया कृतम् । यदि शुद्ध-
मशुद्धं वा क्षमनीयं सदा बुधैः

श्रेयोस्तु नेपाल संवत् ४९२ आश्विनशुक्लपूर्णमास्यां तिथौ
अश्विनी नक्षत्रे । सुकर्मया—

गे बुधवासरे । प्रतिष्ठा संपूर्णप्रतिपद्य ध्वाजावरोहनदिवस ॥
थ्व आखर टाकर लाक

रमी श्रीमानीगल ज्ञामु लमीस । स एव स्थानया मुलमीस ॥
...शुभमस्तु सर्वजगताम्

[प्राप्तिस्थान—स्वयम्भूको अभिलेख

मिति—श्रेयोस्तु नेपाल संवत् ४९२ आश्विन शुक्ल पूर्ण-
मास्यां तिथौ अश्विनी नक्षत्रे सुकर्मयोगे बुधवासरे

राजा, दूतक वा कुनैको नाम प्रशस्ति समेत—
(१) श्री जयराजदेव नृपतिः (२)
सूरत्राण समस्दीन (३) श्री जया-
र्जुनदेव (४) श्री जयस्थिति मल्ल
(५) श्री राजहर्ष (६) श्री रणदेव
(७) श्री रुद्रदेव (८) शक्ति मल्लवर्म
भल्लोक (९) श्री जोतिलक्ष्मी (१०)
महारावुत्त श्री जूर्टसिह (११)
श्री राजपति वर्म भल्लोक (१२) वज्रा-
चार्य श्री जयानन्द (१३) पण्डित
वज्राचार्य श्री ज्ञानकीर्ति (१४)
दैवज्ञ रत्नपति (१५) श्री मानचन्द्र
(१६) जयराम भारो

प्रशासनिक पद—(१) पात्र (२) अमात्य

अङ्का—+

शिलापत्र राख्नाको उद्देश्य—समसुद्दीनको आक्रमणको कारण
ध्वस्त भएको स्वयम्भू चैत्यको
जीर्णोद्धार गरेको उपलक्षमा

शिलापत्र राख्नेको नाम—श्री राजहर्ष भल्लोक

महानात्माहरूको समेत देवताहरूको नाम—
(१) बुद्ध (२) अमृतकर
(चन्द्रमा) (३) इन्द्र (४)

उपेन्द्र (विष्णु) (५) धर्म-
धातु वागीश्वर भट्टारक (६)
भूमिश्वर (७) वसुमती
(८) लक्ष्मी

विहार, मन्दिरको नाम—सिकोमगुह्लि विहार

धर्म, धार्मिक कार्य—बौद्ध

कुनमा प्रकाशित—संस्कृत सन्देशः, प्रथम वर्ष—१०,११,
१२ संयुक्ताङ्क, पृ. १३—१७

शिलापत्रको शिर्षचिन्ह—दायाँ बायाँ दुई वटा मृगको
आकृति राखी बीचमा चैत्य अंकित
छ ।

स्थान—(१) नेपाल भूमण्डल (२) श्री साह्मे शिखर (३)
बंगाल (४) श्री काष्ठमण्डपपुरी (५) श्री काष्ठ-
मण्डप महानगर (६) श्रीकेल (७) श्री सिखरपुर
(८) श्री मानीगल(९) ञ

संक्षिप्त विवरण—जगतलाई आनन्द गराउने, असल शास्त्र-
का कारण भएका, सम्पूर्ण लोकको
अज्ञान रुपी अन्धकारलाई नाश गर्ने, जस-
को नाम सुन्दैमा कुटिलहरूको कुटिलता
नाश हुने, बौद्धहरूले सधैं ध्यान गरिएका,
अनुपम गुण, वीर्य, ज्ञानद्वारा संसारको
पाशलाई छेदन गरेका तथा तीनै जगत-
को कारण भएका साह्मे शिखरस्थित धर्म-
धातु स्तूपलाई दुबै धर्म (हिन्दू र बौद्ध)
मान्ने, दयाका समुद्र भई प्रख्यात भएका
श्री जयदेव राजाको राजत्वकालमा
अर्थात् संवत् ४७० मार्गशिर्ष शुक्लपक्ष
दशमी गुरुवारको दिन बंगालका सुल्तान
समसुद्दीनले धेरै मुसलमानी फौजहरू साथ
ल्याई आक्रमण गरेर नेपाललाई ध्वस्त
पार्ने क्रममा विनष्ट पारेको हुँदा पछि श्री
जयार्जुनदेव राजाको राजत्वकालमा श्री
जयस्थिति मल्लले नेपाललाई पालन
गरिरहेको समय काष्ठमण्डपस्थित
सम्पूर्ण प्राणीले मानिएका, वीर्य गुणहरूले
उदार भएका पात्रवंशका चन्द्रमा जस्ता
सुविशाल कीर्तियुक्त श्री राजहर्ष आफ्ना
दुई भाइहरू तथा श्री रणदेव र श्री रुद्र-
देव सहित भई शत्रुहरूलाई नाश गरी
विजय पताका फर्फराई काष्ठमण्डप
शहरमा अवस्थित भएको बेला तिनले
इन्द्र र उपेन्द्र समानका श्री जयार्जुन देव
र श्री जयस्थिति मल्लको आज्ञा शिरोपर
गरी उपर्युक्त श्री धर्मधातु स्वयम्भू
चैत्यको अनेक प्रकारका रत्नहरूले विभू-
शित गरी संवत् ४९२ आश्विन पूर्णिमा
अश्विनी नक्षत्र बुधवार सुकर्मयोगको दिन
जीर्णोद्धार गरी प्रतिष्ठा गरेको कुरा
प्रस्तुत अभिलेखमा वर्णित छ

कैफियत—प्रस्तुत अभिलेखमा श्री राजदेवलाई दुबै धर्म
(हिन्दू र बौद्ध) मान्ने भनी उल्लेख गरिएबाट
उनी धर्ममा पूर्ण सहिष्णुता राख्ने राजा भए-
का कुरा चाल पाइन्छ । यद्यपि श्री जयस्थिति
मल्ल हिन्दू धर्मावलम्बी राजा भए तापनि यस
अभिलेखमा बुद्धको पुण्यको प्रतापले तिनले शासन
गरिरहेको भन्ने कुरा वर्णित छन् । यो आधा-
रहरूबाट तत्समय नेपालमा धर्मका कुनै किसिम-
को भेदभाव नरही जोसुकैले जुनसुकै धर्मलाई
अंगिकृत गर्न सक्तथे भन्ने कुरा चाल पाइन्छ ।

अर्को, प्रस्तुत अभिलेखको अध्ययनबाट तत्समय
पुरातात्त्विक स्थलहरूको प्रतिसंस्कार गर्नको
लागि सरकारबाट स्वीकृति लिनु पर्ने अनिवार्यता
भएको कुराको पत्तो हुन्छ । यवनाधिराज श्री
समसुद्दीनद्वारा विनष्ट गरिएको स्वयम्भू चैत्य-
को जीर्णोद्धार गर्दा बुद्धिमान राजहर्षले राजाज्ञा
लिएको कुराको उल्लेखले उक्त कुरोको पुष्टि
हुन्छ ।

उत्तरप्राचीनकालको अनुरूप उपर्युक्त समय
मन्त्रीहरू वंशानुगत पनि थिए । प्रस्तुत अभि-
लेखमा श्री राजहर्ष भल्लाकलाई पात्रवंशका
चन्द्रमा जस्ता भनी वर्णन गरिएबाट उक्त

कुरोको पुष्टिमा सघाऊ पुऱ्याएको छ ।

फेरि, राजाहरूको लागि त्रिशक्ति (प्रभुशक्ति, मन्त्रशक्ति र उत्साहशक्ति) को आवश्यकतालाई प्राचीन आचार्यहरूले ठूलो महत्त्व दिएका छन् । उक्त तीन शक्तिको अभावमा राजलक्ष्मी सन्दिग्ध हुने हुन्छ । उत्तरप्राचीनकालीन संवत् ८० को अनन्तलिङ्गेश्वरका अभिलेखमा महाराजाधिराज श्री नरेन्द्र देवलाई उपर्युक्त त्रिशक्तिद्वारा मण्डलको लक्ष्मीलाई परिपूर्ण पार्नेको रूपमा चित्रित गरिएबाट उक्त कुरोको पुष्टि हुन्छ । यसै तथ्यको परिप्रेक्षमा प्रस्तुत अभिलेखमा वर्णित श्री शिखरपुरावस्थित त्रिशक्ति गुणान्वित महाराबुत श्री जूटसिंहस्यानुमतेन यष्टिकारोपन कृते ···पंक्तिलाई लिन सकिन्छ । यस कुरोले फर्पिंका महाराबुत श्री जुटसिंह त्रिशक्ति युक्त देखिएर तत्समय फर्पि एक प्रकारले स्वतन्त्र राज्य रहेको अनुमान हुन्छ ।

प्रस्तुत अभिलेखले यवनाधिराज श्री समसुद्दीनको नेपाल आक्रमण औ तिनले स्वयम्भू चैत्यलाई ध्वस्त पारेको कुरोलाई प्रकाशमा ल्याएको छ ।

अभिलेख नं. ४४

ॐ नमो बुद्धाय । नमो धर्म्माय । नमः संघाय । नमः तारायै ।

स्वस्ति ॥ वैश्यवंशावतार श्रीएकजटीचरणसेवक श्रीकांतीवरलब्धविम—

लनिजवं दावलोविराजमानमहा मंत्रश्रीमदनेकरामवर्द्धनात्मजस्य सो—

मवंशावतारिणीश्रीगोधनलक्ष्मीपुत्रेण । यतः नेपालाधिपति प्र—

भुः पशुपतिः भूतेशगौरीपतिः संत्रासो सुरदीर्घिकाभगवतीश्रीवाग्—

मतीकूलके स्थूलः शूद्मपरम्परांतरगतः सर्व्वेशगः श्रीशिवः नित्यं राज—

ति भुक्तिमोक्षफलदः श्रीशंकरो शंकरः ॥ तत्र भक्तस्य ॥ परमावदातच—

रितविमलकीर्त्तिनिधानभूतस्य त्रिभुवनैकसदनस्य अगनितस्ववं—

दावलीविराजमानस्य श्रीश्रीमानेश्वरीवरप्रतिलब्धस्य श्रीमत् श्रीश्रीपशु—

पतिसंस्थापितस्य विपक्षविध्वंसितभास्करकलिपुरंदरावतारम—

हामंत्राधिराजतिलकगोपिनारायनमहामंत्रीश्रीजयसिंहरामव—

र्द्धनस्य प्रतिपालितविजयराज्ये ॥ तस्य एकोदरानुजः परमधा—

र्मिकसकलगुणनिधानचतुर्दशविद्याविलासभरताङ्ग भावविच—

क्षणश्रीश्रीत्रिपुरसुंदरीवरप्रसादलब्धपरममाहेश्वरषजन्मा—

यागमश्रीश्रीत्रिपुरेश्वरीसिद्धापीठि श्रीपलखचोगिरिशिखरराज—

दुर्गस्थाने स्थापितः तत्रैव श्रीश्रीश्रीमदनेश्वरसंस्थापित महतीपुस्क—

रिणीशमण्डपजलशयननारायनस्थापितः श्रीगिरिखरमहावि—

हारे श्रीश्री वयंभूचैत्य श्रीश्रीएकजटीसंस्कारितः परमयोगीन्द्र—

सहजनारायणमहामंत्रीश्रीमदनरामवर्द्धनः ॥ श्रीमदानन्दबोधस्य

चरणांबुजसेवकः । गोरखात्मजशिष्योसौ धर्म्मविद् योगपार—

गः । अस्ति ज्ञानार्णवोद्भूतो तत्वपीयूषचन्द्रमा । श्रीमन्मदनरामेन ते—

न दीपांकरो कृतः ॥ श्रीमान्पारावताख्ये च विहारे जिनशासने श्रीश्रीदी—

पंकरम्बुद्ध स्थापितं तेन मंत्रिना ॥ तस्य श्रीमदनरामवर्द्धनस्य

भार्या प्रीतिदात्री परमानन्दकारिणी सुगतवंशावतारिणी धर्मपुत्री

कनकरचितसर्वालंकारतोरण श्रीश्रीबुगमार्यावलोकितेश्वराय

उपढोकिता । तथापि । श्रीजैत्रलक्ष्मीदेव्या । कनकविरचित श्रीश्री—

महाराजश्रियमार्यताराम्प्रतिमां कृत्वा श्रीपारावताख्ये श्रीसुग—

तशासनेषु स्वधर्म्मचंक्रमणविजयार्थं प्रतिष्ठापितवती ॥ यतः,

सौवर्णप्रतिविम्बका भगवती माता हितार्थगता यावत्तिष्ठतु
चं—

द्रसूर्यधरणी तावच्चिरं धर्मतः । लोकानां हितकारणाय
सततं श्री—

कीर्तिसंपतये तारा घोर भयापहा सुखदा श्री जैत्रलक्ष्मी-
कृता ॥ नेत्रा—

काशेषुपूर्णे सरदि शुभगते यत्र नेपालदेशे मासे चाषाढशुक्ले-
दशमि

तिथिवरे स्वातिभे साध्ययोगे वारे मार्तण्डपुत्रे विपुलतरधिया
स्था—

पिता चार्यतारा श्रीमान्पारावताख्ये सुगतगृहवरे जैत्रलक्ष्म्या
प्रदात्री ॥

मदनरामसुतसौम्यः मदनरूपप्रभासितः । श्रीशक्तिसिहरामो-
(सौ) शो—

भनं भुवि राज्यते ॥ प्रतिष्ठापिताचार्यराजपण्डित श्रीमहा-
बोधि .....

देवप्रतिसंस्कारितकाष्ठमण्डप भिक्षु आरजयोनस्य शुभ
—................................. रूपी तारा

सपिण्डस चोया थ्व देवस चंक्रमस धर्म निर्वाहरपं प्रजा बातु
जुल श्रीगोत्र

समूहस पुटानपुटन ल्हाया जु..... त्रिरत्न ..रत्नशुभ ।

[प्राप्तिस्थान—काठमाडौं इटुंवहालको अभिलेख

मिति—नेत्राकाशेषु पूर्णे सरदि शुभगते यत्र नेपालदेशे
(=५०२) मासे चाषाढ शुक्ले दशमि तिथिवरे
स्वातिभे साध्ययोगे वारे मार्तण्डपुत्रे

राजा, दूतक वा कुनैको नाम प्रशस्ति समेत—

(१) वैश्यवंशावतार श्री एकजटी चरण सेवक श्री कांती वरलब्ध विमल निज-वृंदावली विराजमान महा-मंत्री श्री मदनेकरामवर्द्धन

(२) परमावदात चरित विमलकीर्तिनिधानभूतस्य त्रिभुवनैकसदनस्य अगनित-स्ववृंदावली विराजमानस्य श्री श्री मानेश्वरी वरप्रति-लब्धस्य, श्रीमत् श्री श्री पशुपतिसंस्थापितस्य विपक्ष विध्वंसितभास्कर कलिपुरं-दरावतार महामंत्राधिराज तिलक गोपिनारायन महा-मंत्री श्री श्री जयसिंहराम वर्द्धन

(३) परमधार्मिक सकल-गुणनिधान चतुर्दशविद्या-विलास भरताङ्ग भाव-विचक्षण श्री श्री त्रिपुर-सुन्दरी वर प्रसाद लब्ध परममाहेश्वर षडाम्नायागम श्री श्री त्रिपुरेश्वरी सिद्धा-पीठ श्रीपलखचोगिरि शिखर राजदुर्गस्थाने स्थापितः तत्रैव श्री श्री श्री मदनेश्वर संस्थापित महती पुस्करिणी-स मण्डप जलशयन नारा-यनस्थापितः श्री गिरिवर महाविहारे श्री श्री स्वयम्भू चैत्य श्री श्री एकजटी संस्कारितः परमयोगीन्द्र सहजनारायण महामन्त्री श्री मदन रामवर्द्धन

(४) परमानन्दकारिणी सुगत-वंशावतारिणी धर्मपुत्री कनकरचित सर्वालंकार-तोरण श्री श्री बुगमार्या-वलोकितेश्वराय उपढोकिता श्री जैत्रलक्ष्मी देवी

(५) मदनरूप प्रभासितः श्री शक्ति सिंहराम

(६) भिक्षु आरजयोन

प्रशासनिक पद—(१) महामन्त्राधिराज (२) महामन्त्री

अङ्क—+

शिलापत्र राख्नाको उद्देश्य—आफ्नो धर्मको प्रचार र जय होस् भन्नाको लागि

शिलापत्र राख्नेको नाम—श्री जैत्रलक्ष्मी देवी

महानात्माहरूको समेत देवताहरूको नाम—
(१) श्री एकजटी (२) श्री स्वयम्भू चैत्य (३) भास्कर (४) पूरंदर (इन्द्र) (५) पशुपति (६) भूतेश (७) गोरीश (८) शिव (९) शङ्कर (१०) श्री मानेश्वरी (११) गोपिनारायन (१२) श्री श्री त्रिपुर सुन्दरी (१३) श्री त्रिपुरेश्वरी (१४) श्री श्री श्री मदनेश्वर (१५) जलशयननारायन (१६) सहज नारायण (१७) श्री मदानन्दबोध (१८) गोरख (१९) दीपांकर बुद्ध (२०) श्री श्री बुगमार्थावलोकितेश्वर (२१) सुगत (२२) आर्यतारा (२३) भगवती (२४) चन्द्र (२५) सूर्य (२६) मार्तण्ड

विहार, मन्दिरको नाम—पारावत विहार

धर्म, धार्मिक कार्य—बौद्ध

कुनमा प्रकाशित—संस्कृत सन्देशः, प्रथम वर्ष १–१०,११, १२ संयुक्ताङ्क, पृ. ४१—४३

शिलापत्रको शिर्षचिन्ह—शिरोभागमा चैत्य एवं पुष्पलताहरू उत्कीर्ण छन् ।

स्थान—(१) नेपाल (२) सुरदीर्धिका भगवती श्री वागमती (३) श्री पलखचोगिरि (४) श्री बुगम

संक्षिप्त विवरण—महामन्त्री श्री अनेकरामवर्द्धनका चन्द्रवंशमा जन्मेकी श्री गोधन लक्ष्मी तर्फबाट जन्मेका छोरा श्री पशुपतिनाथ स्थापना गर्ने, कलियुगमा इन्द्रावतार, महामन्त्रीहरूमा अधिराज भएका गोपीनारायण महामन्त्री श्री जयसिहराम-वर्द्धनको विजयराज्यमा विद्वान, गुणी, नाट्यकला निपुण, परममाहेश्वर, तन्त्रशास्त्रका ज्ञाता, धर्म, योग तथा तत्त्व जान्ने, श्री आनन्दबोधका पाउमा भक्त, गोरखनाथ सम्प्रदायका अनुयायी रहेका तिनका सहोदर भाइ महामन्त्री श्री मदनरामवर्द्धनको बौद्धकुलमा जन्मेकी पत्नी जैत्रलक्ष्मी देवीले महाराज श्री श्री आर्यताराको सुनको मूर्ति बनाउन लगाई श्री पारावत विहारमा आफ्नो धर्मको प्रचार र जय होस् भन्ने कामना लिई प्रतिष्ठापन गरेको कुरा प्रस्तुत अभिलेखमा वर्णित छ ।

कैफियत—प्रस्तुत अभिलेखको अध्ययनबाट यद्यपि श्री जयसिंहरामवर्द्धन नेपालका राजा नभए तापनि उनी तत्कालीन नेपालको राजनीतिका शक्तिशाली व्यक्ति भएको कुरा निश्चित रूपले जानिन्छ । यस अभिलेखमा तत्समयको नेपालका गद्दीनशीन राजाको कुनै उल्लेख नगरी महामन्त्राधिराज महामन्त्री श्री जयसिहरामवर्द्धनद्वारा प्रतिपालित विजयराज्यमा भन्ने कुरा उल्लेख गरिएबाट उपर्युक्त तर्कको पुष्टि हुन्छ ।

प्रस्तुत अभिलेखमा श्री जयसिहरामवर्द्धनलाई महामन्त्राधिराज महामन्त्री भनी वर्णन गरिएबाट तत्समय नेपालमा मन्त्री, महामन्त्री तथा महामन्त्राधिराज गरी मन्त्रीहरूका पनि तीन तह भएको कुराको अनुमान हुन्छ । महामन्त्राधिराज शब्दमा महामन्त्रीहरूमा अधिराज भन्ने कुराको बोध हुन्छ । यसै अभिलेखमा श्री जयसिहरामका भाइ श्री मदनरामवर्द्धनलाई पनि महामन्त्री भनिएको छ । यी आधारहरूबाट

तत्समय महामन्त्रीहरू पनि अनेकौं हुने कुराको जानकारी प्राप्त हुन्छ ।

प्रस्तुत अभिलेखले महामन्त्री श्री मदनेकराम वर्द्धन, महामन्त्राधिराज श्री जयसिंहरामवर्द्धन तथा महामन्त्री श्री मदनरामवर्द्धनका चारित्रिक विशेषताहरूमाथि प्रकाश पारेका छन् । श्री अनेकरामवर्द्धनलाई श्री कान्तिबाट वर पाएका श्री एकजटीका उपासक भनिएबाट उनी हिन्दू एवं बौद्ध दुवै देवताहरूमा समानरूपले आस्था राख्दथे भन्ने कुराको पतो हुन्छ ।

अर्को, यस अभिलेखबाट श्री जयसिंहरामवर्द्धन वैश्य कुलमा जन्मेका, यश फैलिएका, इन्द्रावतार, शत्रुलाई ध्वस्त पार्ने, शरणागतलाई शरण दिने श्री पशुपतिनाथका संस्थापक भई असल चरित्रयुक्त थिए भन्ने कुरा विदित हुन्छ । तिनले श्री श्री जयराजदेवको लिङ्गलाई पुनः स्थापना गरेका थिए । समसुद्दीनको उक्त आक्रमणको उल्लेख ने.सं. ४९२ को स्वयम्भूको अभिलेख, ने.सं. ४७७ को ललितपुर र पिम्बहालको अभिलेख तथा गोपाल वंशावलीमा गरिएको छ । गोपाल वंशावलीमा उपर्युक्त सुल्तानको आक्रमणको कारण ध्वस्त भएको पशुपतिको लिङ्गको प्रतिष्ठापन तिनले पुनः गरेको कुरा वर्णित छ । यस तथ्यको परिप्रेक्षमा प्रस्तुत अभिलेखलाई लिन सकिन्छ । यसमा श्री जयसिंहरामवर्द्धनलाई श्रीमत् श्री श्री पशुपति संस्थापक भनी उल्लेख गरिएबाट उक्त कुरोको अझ बढी पुष्टि हुन्छ ।

अर्को, प्रस्तुत अभिलेखमा महामन्त्री श्री मदनरामवर्द्धनलाई ठूला धर्मात्मा, गुणी, चतुर्दश विद्यामा अभिरूचि राख्ने, नाट्यकलामा निपूण, परम माहेश्वर, श्री पलखचोगिरिमा षडाम्नाय आगम शास्त्रकी देवी श्री त्रिपुरेश्वरीको सिद्धापीठ तथा मदनेश्वरको प्रतिष्ठापन गर्ने, ठूलो पोखरी बीच मण्डप सहित जलशयन नारायण स्थापना गर्ने, श्री गिरिवर महाविहारमा श्री श्री स्वयम्भू चैत्य, श्री श्री एकजटी देवताको जीर्णोद्धार गर्ने, पारावत विहारमा श्री दीपङ्कर बुद्धको मूर्ति प्रतिष्ठापन गर्ने, गोरख सम्प्रदायका अनुयायी, धर्म तथा तत्त्वका ज्ञाता भनी वर्णन गरिएबाट उनी ठूला विद्वान्, तन्त्रशास्त्रका ज्ञाता, हिन्दू धर्मावलम्बी भएर पनि हिन्दू धर्मको आदर्श अनुरूप अन्य धर्मको समुन्नतिमा पनि चाख राख्ने नाथ सम्प्रदायी भएको कुरा निश्चित रूपले जानिन्छ । श्री मदनरामवर्द्धनलाई गोरख सम्प्रदायका अनुयायी भनिएबाट तत्समय नाथ सम्प्रदायको समुन्नत अवस्थाको संकेत मिल्छ ।

फेरि, यस अभिलेखमा चतुर्दश विद्याको उल्लेखले उत्तरप्राचीनकालको अनुरूप तत्समय पनि शिक्षाका मुख्य पाठचक्रम स्वरूप वेद, वेदाङ्ग, धर्मशास्त्र, पुराण, मीमांसा तथा तर्कहरू भएको कुरा चाल पाइन्छ । "षडङ्ग मिश्रिता वेदा धर्मशास्त्र पुराणकम् । मीमांसा तर्कमपि च एता विद्या श्चतुर्दश ॥" गुप्त वर्ष २०९ अर्थात् ५२९ ई. को खोह ताम्रलेखमा चतुर्दश विद्याको उल्लेख आएको छ । यसरी चतुर्दश विद्याको प्रचार उत्तरप्राचीनकालदेखि नै भएको कुरा सुनिश्चित छ ।

प्रस्तुत अभिलेखको अध्ययनबाट तत्समय धर्ममा सबैलाई पूर्ण स्वतन्त्रता मिलेको कुरा जानिन्छ । श्री मदनरामवर्द्धन हिन्दू धर्मावलम्बी भए तापनि तिनकी बौद्ध कुलमा जन्मेकी पत्नी जैत्रलक्ष्मी देवीले आफ्नो धर्मको प्रचार र जय-होस् भनी श्री श्री बुगमार्यावलोकितेश्वरलाई सुनको तोरण र पारावत विहारमा सबै लोकको हित गरी, श्री सम्पत्ति कीर्ति सुख दिई ठूला ठूला भय हटाउने श्री आर्यतारा प्रतिष्ठापन गरेको कुराको उल्लेखले उपर्युक्त कुरोको पुष्टि हुन्छ ।

[क्रमशः]

ऐतिहासिक पत्रस्तम्भ

लठ्ठापार तर्फको सुन्याको हालखबर————————

पाल्हिको दषिन् मिठौरा बजारमा छाउनी पनि बन्याको छ रसदपनि ज्मा गर्न लागिरहे छ: षटौलि रोजको ६०,७० तयार गर्छ भन्छन्————————————१

गोरषपुरमा टट्टु घोडा. गदाहा. जस्को घरमा छ. डेढा दोबर मोल दी. षरिद मेरो काम परिआउदा. लेउला. भनि उसैको घर राष्याको छ, घासभुसा पानि ज्मा गरिरहेछ. रिसाला पनि आउछ गरे .रसद ज्मा गर्न्याको थियो महँगो. षरिदको विक्रि गरि. आज भोली सस्तो भाउमा. परिद गर्न लाग्याको छ भन्छन्————————२

वस्तिमा. रसद ज्मा गर्न. माहाजन महाजनहरूलाइ दामदी षरिद गराउँछ भन्छन्————————————३

तुलसिपुरमा चनाको भुजा र. गहुँ चनाको पिठो. १।१ मुरी जान्या वोरामा वाधि ज्मा गर्न लागिरहेछ घास् छोलि सुकाई घास भुसा ज्मा गर्न लागिरहेछ घोडा गदाहा पनि डेढा दोबर मोल षरिद गर्न लागिरहेछ भन्छन्–४

विजयादसमिदेषी. फौज भर्ति गर्नु भनि वल्लामपूरका राजालाई अंग्रेजबाट चिठ्ठी श्रावण मैन्हामा लेषि आयो भनि निजका सिपाहिहरूले कुरा गर्थ्यो रसद पनि. वल्लामपुराल्ला ज्मा गर्न लागिरहे छ.हतियारको १८।२० पिल् तुल्सीपुरका वन कटवागाउ वल्लाम्पूरका राजा वरयाका. ठाउमा ल्यायो भन्छन्————————————५

श्री १

हरकारा दमुवावस्ति नरपतिचंले ल्यायाको षवर————
उप्रांन्त: हामिहरू हरिद्वार नपुग्दै लाठ साहेब साहानपुर देषि उठी चैत्रको २५ दिन जादा सुगाठोर पुग्याछन् कनषल्मा भारामल् डिल्लीवाल्सिका कोठिमा सुन्याको षवर लाठ साहेवले सारा हिन्दुस्थान्को सयेल गरि. लषनौ रामपूर फर्कावाद भरयपुर. आगरा मथुरा दिल्लि मेरट् यो सबै जगा पुगि साहानपुरको पनि गरि सुगाठोर पुग्या नजरा मेनामा ६०।५० हाति हज्जार वाह्रसय घोडा चालिस्. पचास् लाष रुपैया ज्मा भये छ: लाठ साहेबको साथमा पंजर पुगंज्यालसम्म लाष डेढ लाख मानिस असवाफको भिड थियो। पाहडमा अनाजको संभार पुगैन भनानिमित्तो सवैलाई विदा दि जगा जगाका वकिलहरू मात्रै साथमा छुँ अलषनंदा पश्चीम सतरुद्रापूर्वका रजौटाहरू सबै सुगा ठोरमा भेला भयाका छन्. दुनियाको वोलि भन्या सिहसित हुंगमा होला भन्छन् २।३ वर्ष भन्या हुंगना हुन्या डबल देषिदैन अभिन्तर यो बर्षा सुगा ठोरको स्यामुलिको टिपामा छाउनि गरि सतरुद्रापारका सबै राजा रजौटा हात गरि धर्मकवोल् गर्न्याडवल्छ. सिहतरफको षवर लाठ ताहा आयेर वस्यो मसंग इतराजि गर्छ कि भनि जंगिअसवाव सबै थोक तयारि गरि रंजितसि लाहुरैमा वस्याको छ । आफ्ना पहाडका राजा रजौटा सबैलाई डाकि लाहुरमा ल्याउन लागिरहेछ. कविलको मद्दत् पाई पेसौर ठडियो थ्यो. सेरसिं तारासि फौज लिल

वाह्रा गै लडाई गरि फत्तै गऱ्या गुहारि दिन आया का र पेसोर का गरि ४।५ हज्जार मारियो ७।८सय तिह्को पनि षेत रह्यो लडाञि सिहले जित्यो पेसोरमा लडाञि हुदा पस्मिनामेवा पनि थोरै आयो चैत्रको १० दीन जाँदा दौलथ राम सिधि-ञामऱ्यो भन्या समाचार आइरहेछ यो कुरा साचो रहेछ भन्या लाठसाहेव पनि सुगाठोरवाट फर्कि ग्वालेर जान्छ कि कसो गर्छ भन्या भनि कह्या शुभं————————

अर्जी————————————————

उप्रान्त ष्वामिद डाभु. अलमुडा सम्म. षैषवर बुझ्नभनि मानिस पठायाको छु. जोषैषवर आउला. ष्वामिदका चरणारविन्दमा लेषीच ढाई षठाउला. भनि अघि अर्जी लेषी चढाइ पठायाको थिञाँ. निज अलमुडासम्म षवर. बुझ्न गयाका. मानिसले ल्यायाको षवर. कुमाउ पटालयेन-पल्टन् दाङ देउषुरिको षुनार भंन्या जगासम्म. पुग्याको रहेछ ताहाबाट फर्कि अलमुडामा आइ वस्याको छ औ वैशाषमैनामा. अंरेजको लाठ्साहेव समेत् २२ पल्टनलषनौमा जमा भै. धगरा भंन्या गंगापार गै ठाउ ठाउमा नवाफसग फाटफु लडाञी भये छ र अंरेजले १२ पल्टन नानपारामा वसाई अरू पल्टन् आफ्ना आफ्ना छाउनीमा जाउ भनि लाठ्साहेवले हुकुं दियो १२ पल्टन नानपारामा वस्या तिनै १२ पल्टन् संग नवाफको लडाञी भयेछ. नवाफको १४ तोप् अंग्रेजले लुटिलि राडतिपार. तुलसिपुरका. जिल्लामा निज १२ पल्टन वस्याको छ आजतलक् लडाइहुन्दैछ भन्छन औ तोलियामा वस्याका नवाफका फौजवाट डिल्लीका वादसाहका. जेठा छोरा. बाबु नानक छुट्टोयेर. सातसय सवार साथमा ली इटाया भंन्या जगामा अंरेजको १ पल्टन हानेर कावेलवाट शाहसंग मिलन काविल गया औ अंग्रेजको सितपुर वस्याको छयासठ् पल्टन् पूर्व तरफ घगरा भंन्या नदिका तिरमा गयो. घर षजना र सवै असवाव पूर्वतरफ लंजानलाग्याको छ. औ १००० जवान गल्ला जमाउन आयाको राइसाहेव सौरमा वस्याको थियो: गल्लामा. भर्ति गऱ्याका ३ सय-जवान टुट्फूट भयाका पल्टन्मा भर्ति गर्न पठाइ दियो. निज राइसाहेव पनि २।४ दिनमा. देसतर्फ आउंछ. औतम्रा हातहतियार' हामिलाई देउ भनि अंरेजले पटेलाका राजा-लाई चिठी लेखि पठायेछ र हात हतियार तलाई दिदौन. तसग लडी. मुलुक समेत्. छोडनु पऱ्या छोडुंला. यसै भन्या. हाम्रा हात हतियार दिदौन. भनि. जवाप दियाको छ भन्या षवर सुनिञ. औ नानाराई को वजीर हिरासिले दषिन वाट फौज ल्याई ग्वालीयेरना लाम बाधेको छ. पश्चीमवाट अंरेजको फौजपनि.ग्वालियेर जाँछ भन्या सुनिन्छ भन्या षवर ल्यायो. षवर बुझ्न्या मांछे हाम्रै वैतडोको रजवार हो. पारि अंरेजसग. रहन्या मान्छे संग जान पैचान भया-को उसैले. तहकात बुझिल्यायाको षवर हो भनि भन्छ आफूले पाया सुन्याको षवर———१——का चरणकमलमा लेषी चढाई पठाउन्या हो भनि लेषि चढाइ पठायाको छु—नजर्मे बक्सी जाहेर होला———२———को अवतार———३———

समान सकल मुलुकमा———१———उदयमै सकल मुलुकको

पालना गरि वकस्नु भयाको छ ।———१———को ध्यान गरि

गौडामा वस्याको छु, मेरा सर्व कुराको हविगत सर्वज चरणकमलमा जाहेरछ. ज्यादा गाथको छेमकुशल मलाई करूणा कृपाका सुदृष्टिपात रहदैरह्या. कृत कृत्यमै. सिद्धा. सिर चढाइ काम गरूला. लेषदामा उचनीच परेको छेमा र-हिबक्सी जाला————————

श्री १

गढको वनगढवस्या. कायत छितापुरको हवदको वल्लमेटर दुसरा रजमट. ग्रान्डेर कंपनिको सिपाहि. हिरासिंले मुवज मान विस्तार गऱ्याको————————

६५ सालका फागुन महिनादेखी काविलको चारवादसाहको १ वादशाह.ज्यान् मंगल संग फिरंगिकोत्रड-लाठसाहेवले अषतियारिमै लडान्नी जेरि लडाई गर्दा १ लाष ३४ हज्जार फिरंगोका फोजमा १६जर्नेल १८कनल ३० मेजर २५ लपटेन १३ कपतान १७ सुवेदार ३ जमादार ६ सार्जन मेजर गिरानि.५ कोटमास्टर ५ वाजावाला हरिड लाठ गिरानुका गोरा सिपाहि ६ हज्जार लडाइं भित्र मऱ्याछन्. तैपनि. लडान्नी नछोदी लड्दा ६६ सालका भदौ महिनाकादिन १५ जादा अंग्रेज वाहादुरको जित भै काविल किल्ला चौहाल गरि सरभयाको अयन हाम्रापलटनमा साहेवका मुष देषि मैले सुन्याको हो काविलकिल्ला सर भया पछि. षन्दारमा यहि ज्यान मंगलवादसाहासंग लडान्नि जोरियाकै छ. कंपु १२ ली. येहि वडासाहेव बस्याकै छ. तस्लाई षर्चनिमित्त निरठका जर्नेल रामजि साहेववाट जर्नेल २ अजिटन १ कंपनि २ साथलाई. वडावक्स.षान् वाट कलद.र रुपैया १८ लाष पठायाको. सिर्धना पुग्यामा सेरभारा-मंगलसिले डाक् परेछ र जर्नेल २ अजिटन १ मरि'इनका-सिर साथमा ली लुटीलै गयेछ सोप हिं कोही भाग्या. कोहि मारियाछन् र. यहिहवाल जाहातहिका साहेवहरू सितपुग्दा सुलतापुरको असवारिपल्टन् ३ हज्जार. छितापुरको-कलटर कपतान हालनको पकम्पनि वावु गठको सेषकलं धरको ६ कंपनि. सिषौलाको वालु साहेवको १ पल्टन् नसिरावादको कप्तान राटन् साहेवको ७ कमपनि कैथा छाउनि कोरोपट साहेवको ४ कंपनी लषनौ नवापका सिपाही १ हज्जार हात्ति १५० जम्मा जवान सवारिसमेत् ७२०० हात्ती १५० ले सामेल भै डाकु पैल्याइ नवापको राज पाटनदेविदेषि पश्चीम ४० कोस् चर्घा जंगलमा घेरादि राष्याको वाहादेषि उसकी डाकुको लस्कर सुनारिको गोड्घीइ जंगलमा २ दिन वसी कुसुम मेढी जंगलमा गयेछ ६ जवान सिपाहिलाई चिवा जाउ भनि साहेवहरूले षटाउँदा हामी गन्यौर फक्कीरि भेष गऱ्याका ४ सय समेत जम्मा १५०० उश्रा डिल् भयाका पंच हतियार वाध्याका येकामाथी तीन जना लाग्या पनि आटी नसक्ना येस्ता लायक डाकुका लस्कर कुसुमनेढि जंगलमा बस्याको देषि फिरि साहेवहरूसंग विन्ति गऱ्यौ. साहेवहरूवाट त्यो जंगल् कस्को हो भनि तुलसीपुऱ्या राजासंग सोध्दा गोर्षावाहादुरको लगाको जंगल हो भनि राजाले विन्तिगर्दा चोरको गोर्षा राजमा क्या निसाव छ भनि सबै साहेबहरूले सोधदा चोरको ज्यान् मार्न्या निसापछ भनि राजाले विन्ति गऱ्यार साहेवहरू वसि नेपाललाइ चिठि लेषी आपना आपना ठाउमा गयापछि. लषनौका वडासाहेवसग नेपालवाट आयाका तिमीहरू लाइ जोकाम चाहिन्छ. पाल्पाकाजि रणादल पाँडेसंग लेषी पठाउनु र काम पुगन्या छ. भंन्या वेहोराका लालमोहर २ हाम्रा साहेवसंग आउँदा साहेवले मोहर हेरि ३ हजार रुपैया नजर प्रवाना समेतली तंजा भनि मलाइ षटाउदा वर्षायाम डाँकुको भय रुपैञा लैजान सक्तिन परवाना मात्र लैगी जोवाप ली आउँला भनि मैले विन्ति गऱ्या र कलटर कपता नहालन साहेवले छितापुरवाट परवाना लेषी अदालथको वर्कंदाज भागीरथ साथ गरिदि पाल्पाकाजि-साहेवका नामको परवाना हो पुऱ्याइ विन्ती गरि जवाप लि चाँडो आउनु भनि हामिलाइ अह्राइ चिठ्ठी पठायाका हुन्. यो चिठीको जवाप लषनौका वडा साहेवका पास पुग्या हाम्रा साहेवसंग पुगछ आजकाल पनि डाकूले आफ्ना जीक्का गाउविराउलुटूपिट् गर्दैथ्य भन्यो. शुभम्————————

हाति ६ चादिका हौदासमेत कार्चुपि भुल घोडाको रथ १ वयेलको रथ १ कार्चुपि काम गर्‍याका १०१ घोडालाई चाडिका हैकल जतिरकम कपडा उतिरकम् एक सय एक जति भादा दिया सुनका फिकडानी समेत सुनका दिया यो सब रकम हाति समेत आफना हवेली देखि बाहीर फिजि दिया चारै तरफ सिपाहि राखि दिया घोडाप्रभृति सव वाहि राख्या र दुनियालाई देखाया फेरि नौनीहाल सिलाई भन्या यो सब कारखाना मैले हजुरलाई चह्राया भन्या नौनिहालसिगले आफना मानिसलाई उठाउ भन्या र श्यामसिंगले भन्या दिन त मैले हजुरलाई चह्रायाँ तर रणजितसिले नदेखी नउठाउ भन्या उठाउन दिएनं फेरि रणजितसि र लाठशाहवसग सवारि भई सर्दार श्याम-सिगले दीया माल घटीभर हाति थामी रणजितसिले लाठ-लाई देखाया लाठले देख्या र मुखमा अऊलो हाली लाठ गयो. तसर्थं श्यामसिको वहुत बढाई भयो सबैले आस्चर्य मान्या एतिको दौलथ दिया र छोरिलाई नालकिमा चढाई अनमाई दियो र नौनिहालसि तिनै रानीलाई अम्वर सहर फिर्‍या रणजितसि प्रभृति सव सजारहरू र फिरंगीलाई हर उतै वाट गया म पनि अर्जि लेख्ना निमित्त अम्वर शहर फिरि आया अत्र लाहुर जान्छु फिरंगीको विदाई हेर्न वाकि सव विस्तार चरणमा आई गरूला मैले चाडै आउन पर्छकी २।४ मैन्हाबस्नु जो आज्ञा आउँछ सोगरुला जाना-जान माफि विन्ति इति संम्वत १८३३ साल मिति फाल्गुन शुदि ५ रोज ७ मोकाम अम्वर सहर आलु वालेके कटरे शुभम्—————

केशरसिराहुको सलाम सतम्

NEPAL

(Continued)

'The Local Divinities'

– by Sylvain Levi

The valley of Nepal shaping out in the form of a regular ellipses, places its two hearths at the disposal of its two worships. Towards the West, the hill of Syambunath ('Suayambu Natha'), consecrated to the primordial Buddha ('Adi-Buddha') bears the marks of the historical and legendary Buddhas; its ancient sanctuary, to which tradition associates the memory of the great monarch Ashoka, fascinates the piety of the Nevars and the neighbouring Tibetans and of the Moguls, Kalmonks, Kinghizes and of the Bouriates, Maudchurians and Chinese. Towards the East, the plateau of the Antilope ('Mrgasthali') reflects a world of chapels, temples, in the clear waters of the Bagmati, which monuments have been erected, enriched, installed at leisure by all the kings of Nepal and consecrated to the glory of Shiva under the vocable of Pashupati. The god served by the Brahmans, receives each year the assiduous homages of pilgrims flocked together from orthodox India, even from the far off regions of the South. Between Pashupati and Buddha unfolds a numerous variety of worships, altars, gods, saints, legends and traditions which gradually links up the Brahman to the bonze.

There lies the outstanding feature and which so often puzzles the European. Heirs to Greek logic and Jewish monotheism, we instinctively apply the principle of contradiction to the religious beliefs; gods and devotees are classed to our eyes in closed groups, exclusive even into antagonism. Statistician, ludicrously serious, calculate the total of Buddhists, confucians, Shintoists. A Hindu, a Chinese, a Japanese would not succeed in understanding him; this severity of methods means nothing in the Far-East. Man, in the presence of nature, feels confusedly an infinite multitude of forces ready to exert themselves at the expense of his weakness; his pantheon, always open, has always room for new hosts. The priest is not a doctor for souls, he is a specialist in rites; like the god he serves he has his line of competence in which he

excels, and willingly gives a free hand to his neighbours in the worship of the Saints of the same nature, but inferior in extent. And as the Church can enrich herself indefinitely as regards her saints, India can do likewise with her gods. The doctrine of the 'avatars' allows the letting in of a little order in the confusion of this luxurious polytheism. Buddha, who has been known for a long time as a kind of Brahmanic Antichrist, has however, been embodied in the ten universal avatars of Vishnu. Obliged to succumb to popular opinion, the Brahman revenged himself by exegesis; he taught that Vishnu had taken the form of Buddha to try the true followers, in preaching falsehoods. Other doctors, more loyal or less malignant, assigned the avatar, a more respectable reason and more in consistency with History: Vishnu, under the avatar of Buddha was supposed to have preached the horror of bloody sacrifices, recommended by the Vedic ritual.

The controversy between the two interpretations has died down since long in India, where Buddha has no longer any devotee. In Nepal, where Buddhism still survives, the Brahman has had to come to an agreement, as he had done at one time on the Hindu domain.

The 'Nepala-mahatmya', which is a guide of the Brahmanic pilgrim in Nepal, teaches through the mouth of Parvati, the spouse of Shiva, in this matchless country, to adore Buddha was to adore Shiva" and it prescribes expressly, rites in honour of Buddha "who is a form of Vishnu". This is no simple manoeuvre of politics or sacerdotal interest. Buddha, however odious he may be, remains to be dealt with as an efficacious power. A Pundit of Benares, to whom I showed with surprise this passage of the 'Nepala Mahatmya', contented himself in replying: "This is on account of the Buddhah prabhavati". A Pundit of Bengali extraction, domiciled in Nepal and pensioned by the maharaja announced to me in these terms the despatch of a Buddhistic manuscript which I asked for "By the favour of Buddha you have addressed yourself to me; by the favour of Pashupati, I have found (yad bhavatam Buddhaprasadad abhistam, tan may Pashupatiprasadal labdham')". Hamilton mentions that in Syambunath, on the occasion of his first visit, the Hindu sepoys who escorted him would devotedly offer flowers and consecrated water to the numerous images that ornament the hill. A more educated Brahman who served as secretary to Hamilton, warned them of their error; it was the Buddha they were adoring, the Buddha whose very name they had learnt to detest. All of them felt depressed with Shame. But an old havildar (sergeant) who commanded them remembered that in one of his campaigns, while marching on Bombay, his regiment had often met the same god, had piously worshipped him and these devotions had often ended in a victory. The sepoys, Brahmans as they were did no longer regret their 'puja' (worship); Buddha was decidedly a personage of some importance.

It would be easy to multiply instances of this nature-adoration without limit, free of any system or theory; it suffices to have given a warning before commencing the examination of the Nepalese worships. A rigid classification which would classify

the divinities under the simple titles of Buddhism, Shivaism, Vishnuism, would be sheer monsense; the same gods with different titles and ranks, belong mostly in generality to various churches; such as this idol, worshipped in a temple all along the Tandi Khel, which the Gurkhas venerate like Mahakala, whilst the Buddhists respect thither Padmapani who carries on his tiara the image of Amitabha.

However, on the religious domain also, the Gurkha conquest tends to break asunder to the profit of Brahmanism, the long established equilibrium. The Nevar kings and even the descendants of Harisimha Deva, shared their favours between the temples, the gods, the Buddhist priests and the Hindu priests. The more pious men, like Siddhi Narasimha of Patan, who mysteriously disappeared in an odour of sanctity, mingled in the same zest the two beliefs. The Gurkha imbibed with the prejudices of the plain or who pretends being so, holds aside Buddhism; on account of political prudence as well as by superstitious distrust, he is careful of violent acts or brutalities. He allows to the devotion of the Lamas, the maintenance and restoration of the old temples of Buddhnath and Syambunath; but he reserves his gifts and his helps to the temples, ceremonies and Brahmanic festivals. Under the influence of the new masters, the old Nepalese Hinduism rapidly separates from the Buddhistic elements. Buddhism disgraced, weakened, increases her borrowings from Hinduism to knot and bind again the links that are severing and allows herself to be embodied into Hinduism through fear of being rejected. A century and a half of the Gurkha administration is already bearing its fruits.

And yet, on the very eve of the conquest, the distinction of the two churches, so decided to-day, still escaped the interested attention of the capuchin missionaries. The informers of Georgi showed well, that the Buddhists held sway at Patan and the Brahmans at Bhatgaon; but their appreciation only referred to the choice of Brahman or Banras priests according to the case. The author of the 'Notizie Laconiche', Constantin d'Ascoli, describes in one attempt, all the pantheon of Nepal: Manjushri (Bissochtma), the Eight Mothers, Brahma, Vishnu, Shiva, Ganesha, Bhavam, Narayana, Garuda, Hanumat, Agni Bhagavati, Nilakantha, Matsyendra Natha (Bogha), Buddha, Bhairava, Mahadeva, Bhrngin, the forms of Kali, Bhimasena, Laksmi, gods and personages flocked together from all the Points of the religious horizon, jostle one another in a confusion that faithfully expresses reality.

The Nagas.–The doyens of the religious 'personnel in Nepal are probably the Nagas, the deified serpents that live in the depths of the earth, guardians of the treasures the earth conceal and that alone know the mysterious sources of the purifying and fertilizing waters, the waters of heaven as those underground. The Tibetans still give to Nepal the name of Naga-dvipa (Rin-po-chei glin') "The Country of Jewels". The local traditions are unanimous in saying that a tank occupied the valley at one time: it was the Tank of the Nagas, 'Naga-hrada', or the habitat of the Nagas, 'Naga-vasa'. But a miraculous intervention (Manjushri or Vishnu, or one and the other) opened a breach in the mountains of the south and the waters emptied out sweeping away the Nagas with them. One alone among them, Karkotaka consented to remain; he accep-

ted to reside in a tank situated towards the extremity (s. western) of the valley, beyond chaubahal and which received the name of Tau-dahan or Tau-dah, the Great Tank (in Sanskrit Adhara); it is there that by virtue of a compact concluded later with Indra, he has placed aside and retains as a deposit on trust, the quarter of the riches reconquered from Danasura, the powerful demon who had sto'en them at one time from the monarch of heaven. The legend is not an idle tale; the whole of Nepal still believes in it, like in all stories of hidden treasures and the sceptic Jang Bahadur himself undertook works of draining and drying up tanks, in the hope of discovering these fabulous treasures.

Nepal hardly changes. As early as towards 650 the Chinese ambassador Wang Hiuen-ts'e while crossing the country heard it related by king Narendra Deva in person, an identical endeavour: a gold casket was seen to appear at the bottom of a tank; attempts were made to haul it out of the mire, but to no avail; and at night a supernatural voice said: "Here lies the crown of Maitreya Buddha; the beings cannot assuredly get at it, because the Naga of the fire guards it. How is it possible to doubt, besides, of the existence of this wealth, since an ocular witness and even an oculist, had seen 'de visu' only five centuries ago. In the reign of Harisimha Deva, Karkotaka disguised as a false Brahman, politely accosted a 'vaidya' (doctor) who was about to perform his ablutions and requested him to visit his wife who was ill. The vaidya accepts; the Brahman takes him to the banks of the Tau-dah, requests him to close his eyes and jump; the water closes over them; here they are in the subterranean palace of the Naga. "The walls were of gold, the windows of diamonds, the timber-work of sapphires, the pillars of topaz enriched with rubies; The jewels encrusted on the heads of the Nagas gave out a dazzling light. The spouse of karkotaka was sitting on a jewelled throne sheltered under a triple parasol of diamonds. "The vaidya fortunately carried his drugs with him; he examined the eyes of the queen and applied an eye-salve to them, the pain was immediately cured. Harisimha Deva bestowed great honours on the medical man who had distinguished himself by such a remarkable cure.

For a long time past, karkotaka has ceased to be the only Naga of Nepal, his associates who were expelled have successively returned, under cover of circumstances, to rejoin him thither. Their legend and worship are closely associated to the legend and worship of Matsyendra Natha, the most popular god of Nepal. They are those who are invoked in the years of drought conformably to the rites taught at one time to king Gunakama Deva by the master on mysteries cantikara Acarya. The legend distinguished this Gunakama Deva from the kings of the same time who belong to the dynasties of Suryavamshi and Thakuri. The legend carried him back to the fabulous times, in the Dvapara age which preceded the actual age. Yet, everything leads one to believe that it concerns in fact Gunakama Deva II who plays a great role in the organization of the Nepalese religion and who bore a special devotion to the Naga Vasuki.

Nepal had been suffering from drou-

ght for seven years and all the invocations remained fruitless. The king had recourse to cantikara, who traced a beautiful eight-petalled lotus, with the usual rites, and poured godl and powdered pearls over it; he represented thither the image of the nine great Nagas and invited them by efficacious charms to take in their places. Varuna the vedic god of the waters, converted as a Naga came and sat in the centre, entirely in white with seven chaperons of precious stones, a lotus and a jewel in his hands. In the East, Ananta, in dull blue, in the south, Padmaka, colour of lotus stem, with five chaperons; in the North Vasuki, greenish, with seven chaperons; in the south-west, Gankhapala, yellowish; in the North-west, kulika, white with thirty chaperons; in the North-East, Mahapadma, golden colour. Alone, the image of the south-east, blue, with a man's bust and a serpent's tail, remained inanimate: Karkotaka, ashamed of his deformity, was evading the threatening action of the charms and preferred to die a certain death, rather than appear in person.

On the advices of cantikara, king Gunakama threw him back in his retreat and in face of his stubborn refusals dragged him forcibly by the hair. The nine Nagas gathered, Cantikara eulogises and invokes them and the Nagas reveal to him the triumphant formula against drought; he must paint their images on a cloth with the blood of the Nagas. And they offered him their own blood to serve as a colour. The magician followed their indications. All at once the heavens clouded, and rain began to fall by the virtue of the Naga-sadhana rite. It was again to this charm that Vishnu Malla, king of Patan had recourse to defeat the drought towards 1730, when the capuchins were in Nepal. "Sarvananda Pandita celebrated the Naga-sadhana and then rain fell". And the remedy has lost nothing of its credit; it is still employed to-day.

After karkotaka, Vasuki is the most popular of Nagas in Nepal. His worship is particularly associated to that of Pashupati, which he is entrusted to defend. In the reign of Pratapa Malla of Kathmandu (XVIIth. century), a Naga of Chaubahal ascended the Bagmati to the temple of Pashupati, swelled the volume of the waters, penetrated, through a ditch, into the interior of the temple and carried his insolence so far as to steal the marvellous grain of rudraksa which a salmi (oil vendor) of Banepa had offered to Pashupati in 1502. But the Naga had not reckoned Vasuki, his sovereign; Vasuki jumped into the river, killed the Naga and brought back the grain of rudraksa. To recompense the powerful Naga, who had so well repaired the damages of the inundation, the king, on the councils of his Brahmanic director, re-constructed the temple of Vasuki with a new roofing; "and since that time, by the grace of Vasuki, the Nagas no longer committed acts of violence. "It is also to the protection of Vasuki that Kathmandu owes a double privilege: never any thefts; never any snake-bites. The last of the Thakuris, Jayakama deva, has obtained this marvellous result in "restoring" the worship of Vasuki and by offering him musical instruments.

The legend of the Naga Taksaka, invented undoubtedly to explain the worshipped image at Changu Narayan, under

the name of Hari-hari vahana, seem to place the Nagas under the patronage of the Buddhistic gods and to disparage to their benefit the divinities of Hinduism. Taksaka, who has come to Gokarma, near Pashupati to offer penance, is attacked by Garuda, the nag of Vishnu; this implacable enemy of the Nagas wishes to take advantage of the weakness which the austerities have reduced his adversary. Taksaka, however, has the better; Vishnu hastens to the help of his bird, brandishes his terrible shield against the Naga, when Avalokitecvara hastens to second the Naga and springs from sukhavati on the shoulders of Vishnu; peace is concluded between the two parties and Taksaka amicably wraps himself around the neck of Garuda. The image of Changu Narayan shows in fact Lokecvara carried on Vishnu (Hari) usual nag (Vahana) of Lokecvara. But Changu Narayan also evoke less cordial relations between the Nagas and the Buddhistic pantheon. The hillock which is crowned by the temple is a metamorphosis of Bodhisattva Samanta-Bhadra; the divine personage has taken this form by the order of Lokecvara, to support under the mass of rocks the Naga kulika, who locked respect for the holy places of Nepal[1].

In reality, the Nagas neither belong to Buddhism nor to any of the branches of Hinduism; they were born before all the gods of these pantheons, before the arrival of the first Brahman into India, from the superstitious terror which the reptile inspired to aboriginal; their evident power, manifested by innumerable victims, forced them to the worship of the Aryan conquerors. The old Brahmanism and all its stumps, recognized or disclaimed, organized a ritual in honour of the Nagas. The Buddhism of the Great vehicle, which absorbed the popular worships of India and neighbouring barbarians, grants to the Nagas an eminent rank; its sacred texts frequently recall and glorify the Nagas and the pious enumerations of the most powerful among them often fill up long pages- Contemporary Hinduism is not less anxious to disarm and pacify the underhanded hostility of the divine serpents, by prayers and ceremonies[2].

"The Tirthas". The worship of the 'Tirthas', sacred fords adopted by all the religions of India, is still a homage paid to snakes: it is the water snake they adore; for it is that dispenses the special favours attached to each one of the Tirthas. Nepal, situated in the heart of the mountains, is full of Tirthas; there in not a river, a streamlet, a watercourse, or a humble string of water which has not its legend, its Naga and its advantages proper

But the best of the Tirthas are situated at the confluents of the rivers, at the point where two watercourses unite their special virtues. The confluent, besides, need not be apparent. The Hindu does not worry himself with verifying with his senses the notions of reason or faith; like he admits, in spite of lack of evidence, the imaginary eclipses which occur from an erroneous astronomy, between most distant watercourses. The Svayambhupurana of the Buddhists, the Pashupatipurana the Shivaites aud the Nepala mahatmya of the Hindus give an almost identical nomenclature as that of the great Tirthas; The wonderful accounts alone destined to testity their efficacy vary one from the other. They are; The Punya-tirtha, at the confl-

uent of the Vagmati (Bagmati) and of its first tributary in the valley, near the sanctuary of Gorkarna. The Naga Raktanga resides thither.-The Zautha-tirtha, at the confluent of the Vagmati and of the Maradaraka, a streamlet, near Pashupati, cures diseases.-The Camkara-tirtha (or Kalyana) at the confluent of the Vagmati and of the Manimati (Mani-rohini, Rohini; Manohara), gives health and peace (The 'Pac.p' calls it Indrama-rga or Cakra-marga because he causes the arrival in the world of Indra).-The Rajatirtha, at the confluent of the Vagma-ti and of the Rudramati (Rudrachara or Rajamanjari gives health and royal power. The Manoratha-tirtha, at the cnnfluent of Visnumati (Visnupadi, 'Pac, p.; Kecavati, 'sv. p.) and of by-tributary, the vimalavati the great Naga karburakulica resides thither; he gives rich clothings.-The Nir-mala-tirtha, at the confluent of the Visnu-mati and of a by-tributary, the Bhadra (Bhadramati), at the feet of Syambunath; the Naga Upanalaka resides thither, he destroys sins. -The Nidhi-tirtha (Nidhana) at the junction or the Visnumati and of another by-tributary, the Suvaravati, very close to the Manoratha-tirtha; the two insepar-able Nagas, Nanda and Upananda reside thither; they give wealth and abundant harvests.-The Jnana-tirtha, at the junction of the Visnumati and of a by-tributary, the Papa-nacini; the Naga Cvetacubhra resides, thither; he gives happiness.-The Cintamani-tirtha, at the junction of the Vagmati and of the Visnumati is the most excellent of all; besides these two rivers, the Trinity of Sacred waters: Ganga, Jamuna, Sarasvati find their way to the same junction by subterranean passages which the inspired devotees have recogni-zed; no wonder this tirtha bears the beau-tiful name of Panca-nadi, the five rivers. Varuna himself resides thither; he grants the fulfilment of every desire.-The Pramo-daka-tirtha, at the junction of the Vag-mati and of the Ratnavati; the Naga Padma resides thither; he grants love and happiness.-The Sulaksanatirtha, at the junction of the Vagmati and the Carumati; he gives fortune.-The Jaya-tirtha, at the Vagmati and of the Prabhavati gives wealth, beauty and the destruction of enemies.

The already long list of the great tirthas comprises an almost inexhaustible appendix of secondary tirthas which are hardly less advantageous, but on the condi-tion that the right moment is chosen. Thus the pass of the Vagmati (Dvara or Dari), from where the river enters the valley; It is a female of Naga, Sundari who dwells thither, and she grants every wish. Thus again the Anantha-tirtha, which on the day of the Kumbha-Sam-kranti (the entry of the Sun into the sign of Aquarius) enriches his adorers. Thus the Mata-tirtha which, on the 15th. of the Va-isakha month, conveys directly to the dead, the offerings of the living; as an exam-ple, the adventure of the shepherd who at one time, overwhelmed with sorrow at prescri-bed day, a pellet of rice, and saw through the water his mother stretch out her arms to seize it. The tirtha of Vagic vara is still worth remembering by virtue of the memories attached to it. The Buddhists place it under the patronage of Manjushri which often bears in fact the name of of Vagicvara "Lord of the voice". But Hinduism has another legend to interpret this name; Valmiki lived on the banks of the Tamasa (Tons), southern tributary of the Ganges, when he received the

revelation of poetry, before attempting to sing the Ramayana, he had recourse to Narada, official messenger between heaven and earth, to know the sacred spot worthy to be the cradle of so pure a poem. Narada showed him to the North of the hill of Changu Narayan (Dola-giri) the two arms of the virabhadra. Valmiki, went thither, sang his work and requested the Tamasa to also bring him by a hidden channel, its familiar waters. The tamasa answered the saint's appeal and ever since has followed the same path. As to Valmiki, the Ramayana completed, he offered the sacrifice of the vajapeya, ascended the Navanadi maya to erect thither a commemorating linga, then he returned to his hermitage of Hindustan (Nep. mah. 111).

At the South-East of the valley at the foot of mount Phulchok it is the Godavari, the river in Deccan, which sanctifies Nepal with its distant waters. The Goddess Vasundhara, the Land-of-Treasures, revealed herself this mystery from the very early ages; a striking and irrefutable demonstration was given regarding it, in the reign of Nimisa, the first of the Somavamcis. A yogi who had lost all his religious implements in the waters of the Godavari, in the Deccan, found again his rosary, rod, sack, gourd, tiger skin and his pack of ashes intact in the tirtha of Nepal.

At the North-West of the valley, in a site symmetrical to the Godavari, at the foot of mount Nagarjun, it is the neighbouring Tricula-Gandaki (Tirsul Gandak) which has manifested itself on the other side of the mountain. The Tirsul Gandak is not an ordinary river; she is the daughter of the trident of Shiva. At one time the god, with the burning throat for having swallowed the fish which threatened to destroy the world, went to the Himalayas to plunge into the icy waters of a lake; it is there that miraculous image and it is there the Tirsul Gandak springs out into three cascades. Separated by a range of hills from sacred Nepal, she diverts a portion of her waters to feed the fountains of Balaji.

The Rivers.-The rivers of Nepal are worthy to flow in such glorious company. The Vagmati or Vagvati (Bagmati) does not owe her name as one may be led to believe, to the murmurs of her waters. She takes birth, white as the laugh from the vary mouth (vacana) of Shiva, at the moment he was contemplating the penances of Prahlada, son of a demon (Nep. mah. VII; Pac. p. 1); according to another account, when Shiva had transformed himself into an antelope to mislead the gods, the Vagmati sprung out from one of the horns of the sacred animal. (Nep. Mah. 1). To the Buddhists, it is the very water of the Ganges which springs out from the rock struck by Buddha krakucchanda, when he was in search of a stream to baptize the new monks. (Vamc. 80), or again her first drops fell from the fingers of the Tathagathas, by superhuman power of Vajrasattva (sv. p. IV). Her main tributary, the Vishnumati (Bishnumati) should be more correctly named the Vishnu-padi (Pac. p. XX), because she begins to flow like the Ganges at the feet of Vishnu. The Buddhists call her Kecavati, because she derived her name from the shaved hairs, when Krakucchanda ordained the Nepalese monks (Sv. p. IV; Vamc 81). The Manimati (Mani-rohini, Manohara

Manhaurah come down from mount Manicuda (Manichur) is connected by origin to the famous prince Manicuda: this hero of Buddhistic charity did not hesitate, through an instinct of sacrifice, to pluck from his head, a matchless jewel which nature had encrusted therein; the river sprung out either on the site of so great a dead or from the jewel itself (sv. p. IV.). The legend is so popular that Hinduism has respected it; the Nepalamahatmya (Brahmanic) still gives Buddha as god-father to the streamlet: when he heard of the holy metamorphosis of Shiva into an antelope, Janardana (Vishnu) under the form of Buddha, arrived from the country of Saurastra (Kathiwar) and performed mortifications on the mountain of Manidhatu (mine of precious stones); as he was performing with fervour the burning penance of the five fires (four at the cardinal points and the Sun in the Zenith), the river Manivati came out of his ascetic perspiration (Nep. mah. I). The Hanumati recalls the epic monkey Hanumat, ally of Rama, who came to the Himalayas in search of magic plants destined to revive the brother of the hero who had swooned; Hanumat who was in a hurry, took the mountain with the plants on it and stopped a moment to recover his breath, before continuing his course towards the South on the banks of the little river, (Nep. Mah. III). The Ratnavati (Balku) was created by the Naga Karkotaka to allow of the outflow of the treasures of Indra reconquered over the Asura Dana. The Prabhavati bears the name of a heroine of the amorous legend associated with the worship of Visnukrsna.

THE BUDDHISTIC DIVINITIES. The Buddhism of Nepal admits or rather acknowledges the pantheon and the usual pandemonium common to the schools of the Great Vehicle, still more amplified with monstrous creations, due to the sect of the Tantras and to direct borrowings from Hinduism. Two personages, however, give a local feature to the worship of the valley: Manjushri and Matsyendra Natha.

MANJUSHRI.–Manjushri is the real creator of Nepal. Before him, a lake filled and covered the whole of the valley. The Buddha Vipaswin, who had foreseen magnificent destinies from it, visited the banks of the lake as a pilgrim and had thrown in a grain of lotus. In the course of time, the seed flourished; and from it there grew a remarkable lotus, that bloomed in the middle of the lake, as large as a chariot wheel, with ten thousand gold petals encrusted with diamonds on top and pearls beneath and rubies in the centre; the pollen was of precious stones, the stamens of gold, and the pistils of lapis-lazuli, a flame burnt from the corolla, purer and more splendid than the rays of the Sun; it was Adi Buddha, the primordial Buddha, who was immediately manisfesting himself in his very essense, without symbol or emblem. The Bodhisattva manjushri, who possesses the perfection of science, knew that a 'Swayambhu'[3] , a spontaeous manifestation of divinity, had taken place in Nepal; he was then staying beyond the country of Cina, in the region of Great-China (Maha Cina surrounded by a septuple wall[4] ; one the mountain of five Summits (Panchashirsa parvata). This remarkable mountain had a summit of diamond, one of sapphire, one of emerald, one of rubies; one of lapis-lazuli. Manjushri started on his journey accompanied by his two brides

(Kecini and Upakecini or Varada and Moksada, or again Laksmi and Saraswati) and a multitude of devout disciples. He entered the circle of mountains by the North-East; the lake was imprisoned therein; stopped for three nights in contemplation on the Maha-mandapa (on advaced portion of mount Mahadeo-Pokhri), placed his first spouse on the Phuloccna (Phulchok, in the S.-E.), the second on the Dhyanoccha (Champadevi; buttress of the Chandragiri, in the south), and respectfully travelled around the lakc in presenting the right side to Swayambhu. A revelation then taught him a task which was reserved for him. He had to, with the help of his irresistib e sword which shone in his hands as a smile from the moon (chandra-hasa) open a breach in the mountain with one blow, allow of an outlet for the outrush of the waters and work his way in towards Swayambhu. He carried out the divine orders and by the Breach of the Sword (Kotvar) the Bagmati set free carried out the waters of the lake together with the Nagas and the monsters that dwelt therein. At the bottom of the lake, henceforth visible, crept the stem of the lotus which carried Swayambhu on its precious flower. Manjushri piously approached the root; heard around it the mysterious murmurs of a stream, bowed and worshipped, and Guyyeshvari; the Mistress of the Arcanums (mysteries) became apparent before him. He erected two sanctuaries to the glory of the two sovereign divinities and settled himself close to Swayambhu on a piece of land where the Nevars still worship the sacred prints of his feet, recognizable to those eyes that adorn them. He built a town between the Bagmati and the Bishnumati on the site partly covered by Kathmandu; besides, the modern heir of Manju-Fattana, the capital or Manjushri, glorifies to reproduce in its great lines, the sword of Manjushri. After the fulfilment of his work he returned towards his mountain of China; but many of his disciples fascinated by Nepal "which resembles China so very much" (Sway. Purana. ed. Calcutta, p. 248-9)prefered to remain in her; he gave them for king a king of Great-China (Maha Cina), the virtuous Dharmakara, who had joined his procession.

Manjushri once again appeared in Nepal, in the days of kacyapa, the second last of the Buddhists who preceded shakyamuni. A Pundit of Benares, Dharmacri-Mitra who dwelt in the monastery of Vikramacila, well conversant with the details of the gospel, was, however, puzzled at the enigmatic meaning of the saying: a a i i u u e ai o au am ah, Manjucri alone knew the meaning of the twelve letters, and to rejoin him it was necessary to undertake a year's journey to the North of the Himalaya. The religious man did not hesitate; he took the road of Nepal. Reaching the border line of Swayambunath, he met a peasant who was tilling the ground with a lion and a tiger harnessed together; he questioned this strange ploughman on the road leading to China. "It is too late to-day to start the journey: spend the night with me", replied the peasant. Dharmacri followed him: suddeely the yoke disappeared, a comfortable monastery springs up, to shelter the guest. At night, Dharmacri guesses by new signs which god shelters him and early at dawn he requests the desired explanation. Manjushri reveals to him the mysteries of the twelve letters and expounds to him the Nama-Samgiti- "The melody of sacred names" which are derived by their combinations. Even to-day, in memory of

that adventure, the field that Manjushri tilled at one time is the first where the rice is most solemnly planted every year; it is the "Bhagavat-ksetra (Bhagvan-khet), which almost touches the south-western extremity of the residence.

The legend which gives to Nepalese civilization a Chinese or Tartaric origin is made to deceive by its very probability. The Nevar Buddhists, such close neighbours of the Terai who saw the birth of several Buddhas must have been tempted in preference to search for their mother-land on this consecrated soil, at the foot of the glorious plains of India. The name of Manjushri, if tradition imposed it, would not have been an impediment to this tendency, because Manjucri belongs to the Buddhism of India, could the legend have sprung up at a late date, when Buddhism dead, or moribund in its native country, was casting a new light on the Tartaric nations, at one of the periods when Nepal was entering in direct relations with China and glorified hereself in a vassalage which incorporated her to the Central Empire ? The Swayambhu Purana, which relates it (without mentioning the Vamshavali which condenses it), is of too uncertain a date to help in the solution of this problem.

But there is nothing that can prevent giving this legend, an ancient origin[5] . Manjushri has been held in honour with the Tartars for many past centuries; the mountain of five pinnacles (Pancha-shirsa, whence he left on his pilgrimage to Nopal, is famous in the whole stretch of the Chinese Empire. The Sanskrit designation of Pancha-shirsa parvata' literally corresponds to the Chinese appelation: 'On-t' ai-chan is situated to the East-South-West of Peking; One can reach it from the capital by the path of Kalgan, Chi-pa-r-tai and Ta-toung, whence five days journey towards the South takes one to the valley of Ou-t' ai. The most ancient of the temples of Ou-t'ai-Chan, traces back, so they say, to Ashoka; it is a stupa in the style of Swyabhunath, built or bricks, covered over with stucco and crowned with a golden T, which raises its summit to twenty five metres; it is credited with containing Buddhistic relics. It is, however, certain that the principal temple 'Hien-t'oung-sen', was built between 471 and 500 J. C. by a sovereign of the dynasty of the posterior Wei; one can ascend it by a staircase of one hundred and thirty marble steps, strewn with hairs offered to deserve paradise.

The statue of Manjushri lords it over in the middle of the temple, entirely enwrapped with silk scarps (kssayas) given as an offering by the faithful. Since the VIth. century, all the dynasties have vied with one another in zest in honouring the sanctuary. As early as in the reign of Kai-hoang of the Souei (581-601), temples were erected on each of the five summits. The emperor Young-lo, of the Ming, who entertained diplomatic relations with Nepal, deposited in the 'Pou-sa-t'ing, the first exemplary of the Buddhistic texts in native language ('fan') which he had engraved and pulled off on copper with the help of the originals brought away from the West by a special mission.

From an early date the reputation of the mountain with five pinnacles spread far

and wide. In 824 a messenger from the Tibetans ('T'ou-fan') came to ask at the imperial court, a painted image of the Ou-t'ai-Chau. A Nepalese manuscript of the Astasahasrika Prajna-paramita, dated 135 or samvat, in the reign of Bhoja deva and Laksmikama deva represent in one of the curious miniatures that adorn the text an image of Manjushri with the following legend: "Pancha-shikha-parvate Vagirattah (sic) "Vagishvara (another name for Manjushri) on the mountain with the five summits. "The Bodhisatva is painted in it, in yellow as it suits it, sitting Indian-fashion, the left leg hanging over a lion, the hands joined in a gesture of instruction, holding a blue lotus (utpala, in the shape of a brush). On its left a subordinate personage, with a terrible look on his face and armed with a bludgeon. The ornamental painting consists of a temple dug-out in an underground (cavern) in the mountain with a tree and ascetics around. And, as if to dispel every suspicion and to confirm this testimony, another manuscript of bordering date (samvat 191, in the reign of Camkara deva) presents among its illustrations an almost identical image (or picture) with the following legend: "Maha-Cina Manjughosa", "Manju-ghosa (or Manju-shri) of the Great China. Here again the Bodhisattva, of yellow colour is sitting in the Indian-style, the right leg hanging on a blue lion with a red throat, the hands joined in a gesture of teaching; a blue lotus passes under the left arm. Two subalterns of the feminine sex stand one in yellow on the right, one in blue on the left; for scenery is painted an underground temple in the mountain, with trees.

Two whim of Nepalese miniature-painters does not seem to have altered the essential features of the Chinese picture; Manjushri in fact has for ordinary symbols the book and the sword which he holds in his hands as the emblems of his eloquence and dialectic vigour, and it is exactly like this that he is represented, in one of the two Nepalese manuscripts, on an image without legend; the faithful had no need of explanation to recognize in it the divinity. Painted in yellow, sitting in Indian-style, he brandishes a sword in the right hand, whilst the left hand which is bent, holds the book; a blue lotus passes under the arm. The scenery is the same as for the other two miniatures: an underground temple in the mountain, and trees[6] It is easily explained that an image of Manjushri of Ou-t'ai-chan had been known from an early date in Nepal; occasions had not been wanting to help its penetration thither: One of the Chinese diplomatic missions sent to Nepal, or through Nepal, between 646 and 660, was able to offer one as a gift to the pious king Narendra Deva, or again one of the Chinese devout crossing through Nepal as a pilgrim was able to offer one as a gift to some of the convents of the country; Exactly many of these pilgrims came from the very district of the Ou-t'ai-chan (department of Ping)[7] and a few among them remained permanently in Nepal and died thither, leaving their varied objects of sanctity as an heritage to their Nepalese associates.

Lastly, the meeting at the court of the Tibetan king Srougtsan Gam-po, of two equally devout queens, one of Nepalese the other of Chinese origin, must have hastened the religious exchanges between

Nepal and China; one and the other had brought in the palace of their barbarious husbands, holy books and images. The glory of the Manjushri of Ou-t'ai-chan did not delay in descending from Nepal to the plains of the Ganges. The exact and veracious Hiouen-tsang, during his sojourn in India, on the very eve of the events which placed the two great nations of the Far East in close friendship, has never heard spoken of Manjushri as a Bodhisattva of China; otherwise he would not have failed to mention to his Chinese lecturers a feature so proper to flatter their national vanity. Personally, he seems well to consider him as the special patron of the Chinese in India; it is Manjushri who watches over him as an Guardian angel, who warns him in his dreams of imminent dangers and who exhorts him to return to his native-country; but none of the doctors of India, in their relations with Hiouen-tsang, think of evo-king Manjushri in connection with China. Half a century later, when I-tsing visits India, he goes about differently: "The people of India now say, to the eulogy of China: The sagacious Manjushri is at present at Ping-tcheon where his benediction is spreading over the people. So then we should honour and admire that country, etc. "Unfortunately I--tsing abruptly ends up here his account and he is content to add in a conclusive manner: "what they relate on that is too long to be mentioned in detail."

Hiouen-tsang had neither felt nor expressed this scholar's scruple. After the journey of I-tsing, China remains henceforth considered as the sojourn of Manjushri and the Hindu pilgrims who wish to adore him take the Road to China; example, among so many others, Vajra-bhodhi, the illustrious Amoghavajra, who left Ceylon for the Central Empire, towards the year 700, on the faith of a vision which ordered him to proceed thither to worship Manjushri; or again Prajna, translator of the Mahayana-buddha-sat-paramita-sutra fellow-associate of the Nestorian missionary king-tching; who proceeded on his way to China (which he reached in 782) because Manjushri was to be found, so he said, in the country of the East. Modern times have renewed the ancient tradition: The ambassador who every five years carries to (China) the court of Peking the tribute of Nepal official, salutes the Mandchurian emperor, as the incarnation of Bodhisattva Manjushri; a flattery of the Dalai-Lama has allowed to the Mandchurians the right of exploiting to their benefit, the belief of ancient India.

In the course of centuries, Manjushri, ended up in being naturalized as a Chinese. The Tibetans credit his birth on mount Ou-t'ai, from an emanation of Boddha. Buddha had come to China to preach the law; but the gospel was too sublime to these coarse minds. He stopped at the mountain of five pinnacles which already showed five resplendent chaityas; from the base a tree had grown; it was a jambu, the tree which gives its name to the regions of Jambu-dvipa. A gold ray came out of the forehead of Bhagavat and penetrated the tree, where there formed an excrescence; from this excrescence there grew a lotus stem which bloomed into a flower and the flower carried the prince of the sages, Arya Manjushri. He had a yellow complexion with one face only and two hands, the right armed with the

sword of science, the left carrying a book on a lotus in circle, such as the classical images represent it, but without the particular features attributed by the Nepalese miniatures to the Manjushri of China. From his forehead came out a gold turtle which plunged in the lake sitasaras, at the feet of the mountain. And since, Manjushri dwells on the five summits but he assumes a different colour on each one of them: Yellow on one, white on the other red, green and blue and each one of the summits bears flowers of the same colour as the god; yellow here, white there, and red, green and blue; and the virtues are literally wonderful [9]. The Nevars who instructed the Capuchin Constantin d'Ascoli also represented to him Manjushri (in the name af Bissochtma), as "a certain Chinese who had come by the way of Tibet.

However, before being adopted by China, Manjushri had very well been a Hindu by birth. The Sanskrit sources of Taranatha, mentioned that he appeared in the reign of Chandragupta, king of Orissa, a little after the reign of Mahapadma, then towards the period of the Macedonian invasion, if these mythical indications are worthy of being translated in real language. He appeared in guise of religious mendicant, expounded a particular doctrine of the Great-Vehicle and disappeared leaving behind a book, the Asta-Sahasrika-Prajua-paramita, so pretended the santrantikas; the Tattvasamgraha, assured the Tantrikas with equal assurance.

The event had taken place either 250 years, or 450 years after the Nirvana. The locality, besides, varied like the date. According to the Manjushri-parinirvana, Manjushri, the hero of the book, had taught five hundred lookers (rsis) in the snow mountains (Himalayas). Henceforth, one leap was sufficient to carry him from the Himalaya into China. In the days of Hiouen-tsang, the people still worshipped at Mathura, the "MEDOPX" of the gods "(Ptolemee) a stupa which covered his relics. Whilst some people held Manjushri to be a historical personage, others, glorified him as a supernatural being: The Yoga-charyas considered him as the spiritual son (Dhyani-bodhisttva) of the Buddha Akso-bhya and like identical with Vajrapani; elsewhere he is mentioned in company of Vajrapani and Avaloki-tecvara, in a triad in which he pertains to the Brahma of the Hindu Triad. He often receives the surname of "Kumara" the young man, the prince", or in the guise of a more emphatic form Kumara-bhuta. The appelation of kumara seem to act as a counterpart to the Kumaris of tantrism, to the virgins whom the Buddhists and Shivaites worship at the same time; but besides this worth, it seems to have here for special function the definition of the role of Manjushri in the Empire of the Law. The Buddhas are the Dharma-rajas, the kings of the Law"; Manjushri, the Bodhisattva, near them by below them, is the prince at the sovereign's court. But the essential element of his name is the adjective 'manju', which is found again in the various synonyms: Manjushri, Manjughosa, Manjusvara, Manju-bhadra, Manjunatha; the title of Vag-icvara" Master of the speech", is the equivalent or the glass of it. The adjective 'manju is really applied and so to say exclusively applied, to the voice or to the intonation; the buzz of the bees, the song of the cuckoo, the words of the parrots, all that the poetics of India extol like a symbol of harmony,

and melody, has a right, with the human voice to the epithet of 'manju'; The technic gives the name of manju-giti, 'manju-vadun' to metres of a clever complication: The Tibetans, scrupulous translators, have selected to give this vocable the word 'hjam', which is especially applicable to the softness of speech. He is the god with the pleasant voice, master of eloquence and in this way corresponds with the Brahma of the Hindus; the relation is so intimate that he borrows from Brahma his lotus cradle and even his lady-companion Sarasvati. But whilst Brahma was disappearing in India and almost vanishing from the worship, Manjushri who was his counterpart threw into shade in the Indian Buddhism, and especially out of India, the numerous band of the competing Bodhisattvas.[10]

How can such a success be explained: Is it a strange coincidence, apparently marvellous, of sounds which has earned to Manjushri his popularity with the Tartars as it has procured later to the Emperor of the Mandchurians (-Manju) the honour of passing off as an incarnation of God ? But the name of the Mandchurians seems modern and the relation is undoubtedly coincidence or chance. The traditional interpretations of the translators and Chinese glossarists help in no measure in the solution of the enigma.

Engaged as they were in explaining the thought more than the word, they have copied or reproduced to the imitation of the Indian doctors, false etymologies but more respectable to their taste than the literal sense of 'harmonious voice". They have translated 'manju' by 'marvellous', and 'manju-shri' by "marvellous virtue" or still more audiciously by "marvellous head" in confusing the substantive 'shri' (shiri in vulgar pronunciation in India, 'chi-li in Chinese transcription) with siras (commonly 'siro'), and chi-lo in Chinese transcription); thanks to this whimsical etymology, the name of Manjushri clearly showed that he was "at the head" of the Bodhisattvas. Others again translated manju-shri by "marvellous benediction", since his name was the best of omens[11]. All these witticisms testify to the efforts made to place the Indian name of Manjushri to the height of his real role in China. In fact, the name of Manjushri is fairly disconcerting; it really ranks in appearance in the same series of so many known names: Jinashri, Jayashri, Padmashri, Dharmashri, etc.; but all these names have a character in common which differentiate them from Manjushri; the first element to which is added the word 'shri' is a substantive. In Majushri, this first element is an adjective; it's enough from a gramatical point of view, to give a strange character to this word. The form Manjughosa, on the contrary is easily explained; it enters the same category of the name of Buddha-ghosa, Acvaghosa, etc..; and although the first term is again by exception, an adjective, the analysis of the combination raises no difficulty. Manjughosa seems well to be the primitive form of the name, of which Manjushri would be an adaption more honorary than correct.

Whatever it be regarding his name and origin, Manjushri has had the privilege of maintaining himself in the first rank of the pantheon, in spite of the multitude of rivals, through all the vici-

ssitudes of Chinese Buddhism. He holds already the foremost place in the first Buddhistic texts brought into China, for instance in the 'Wen-jon-chi-lis-wen pon-sa-chon-king and the 'Nei-tsang pai pas king translated by the monk Leon-kia-tchanu, native of the country of the Yue-tchi, between 147 and 186 of J. C. he is glorified in the Ratna-karandaka-vyuha, translated by Tchon Fa-hon in 270. The triumph of the School of Tantrism with Vajrabodui, Amoghavajra and their successors strengthens again the rank attributed already to Bodhisattva by the School of the Perfection of Sagacity (Prajni-Paramita). In fact, this god of speech, is the born patron of the speculatinns, in the manner of the Massoretes or of the Cabbale, on words, letters, on their mystical power speculations which are so dear to the mind of Chinese and Tibetan Buddhism; he is really qualified to reveal to Dharmashri Mitra, the deep meaning of the twelve vowels, as well as to teach the abracadabra (magical word) of the formulae in conjuring-books (dharanis) which recapitulate and contain the sagacity and power of the Buddhas, to the barbarians of the North. As a fortunate rival of the Indian Brahma, he continues to incarnate the sovereign power of the sacred speech, the 'brahman' whom his rival has not succeeded in keeping; transplanted from the subtle monasteries of India to the country of the rude tribes of the Yu-tchi, Tukharas, Turuskas Cinas. Manjushri, prince of the speech found again outside the Aryan limits, the propitious strata of witchcraft and chamanism, in which the Aryan 'brahman' had at one time sprung up and grown, from Hindu-kutch to the China sea, he easily spread his uncontested empire. The Nevars have ended up by transforming Manjushri as a simple patron of manual labours; but the consistent tradition does not nevertheless perpetuate in this symbol the memory of the Tartaric and Chinese influence on the southern slopes of the Himalaya.

The symbol is mythical; the influence itself is not a useless invention of the legend. Nepal, and by the road through Nepal, continuous action was exerted on beliefs, customs and civilization of their Northern neighbours; but two great races do not enter in a lasting relation without lending each other and borrowing from each other. The Chinese Buddhists who look upon Lao-tzen as Shakyamuni in person who had crossed through the East to preach his doctrine, and the Taoists who recognize in Shakyamuni their master Lao-tzen, who had mysteriously come out of China to visit the West, are equally justified one and the other. The history of the borrowings cantracted by India is difficult to trace, in the disheartening dearth of historical documents; but it is a curious and suggestive indication regarding the request addressed to the Emperor of China in the VIIth. century by an Eastern neighbour of Nepal, the prince of Kamarupa, with the purpose of procuring the image of Lao-tzen and the sanskrit translation of his work, the Tao-te king. The passage of the pilgrims and merchants who often mingled with them, left traces on the soil of India. Immediately after the opening of relations between Nepal and Tibet, the Chronicle of Nepal mentions the introduction into Nepal of a new god, Maha-kala brought from Tibet by the savant Bandhuxatta in the reign of Narendra deva. T e doctrine of Tantras which served as a connecting link between Buddhism and Shivaism, could not have drawn their inspirations of a ferocious, observe and

sanguinary mysticism from civilized India, it is elsewhere that it is perhaps necessary to search for the impure source. Several of the Tantras claim with candour China as their cradle. The tara-tantrá who exalts in an ancient divinity, perhaps of a stellar origin, adopted and propagated by Buddhism, then gathered up by Hinduism, reveals that the knowledge of Tara has come from the country of Cina, even from China; it is there that Vasistha, the ancient prophet of Vedic hymns has had to travel to instruct himself from Buddha, whom he had not been able to meet in India or even in Tibet: Such is the secret that Shiva in person confides to his spouse Parvati, basing himself on the authority of the Cina-tantra. Besides, let no one mistake himself on this; Buddha is only here, as is proper, a form of Vishnu, at the same time as he is a great Bhairava, the manisfestation of Shiva. The Maha-cina-kramacara, also named Cinacarasara-tantra, which pretends to dispel the last doubts of Parvati, disconcerted by the stupefying revelation of Shiva, relates in detail the visit of Vasistha in China and the informations he received there. On the advice of Brahma, who knew by experience the power of Tara, since it was through his help that he succeeded in creating the world, Vasistha, son of Brahma, goes to interrogate Vishu in the form of Buddha (Buddha-rupi Janardana), who alone knows the rites of the worship of Tara. He enters in the "great country of Cina" and he sees Buddha surrounded by a thousand mistresses in erotic ecstasy. The surprise of the sage man borders on scandal. "Here were practices contrary to the Vedas" he exclains; a voice from the void, corrects his error: "If you wish, said the voice, to win the favour of Tara, it is then by these practices in Chinese fashion (cinacara) that you must worship me with. "He approaches Buddha and gathers from his lips this unexpected lesson: The women are the gods, the women are the life: the women are the adornment. Be always in thought among the women. "with a sprout of the tree of China (Maha-Cina-druma), the magical omnipotence is attained, if one practises the five rites generally designated under the name of the five M, their initial letter: 'madya', to drink alcohol; 'mamsa', to eat flesh; 'matsya', to eat fish; 'mudra' to make complicated moves with the fingers; 'maithuna', to fornicate. The last rite is the most efficacious of all, especially when one adds the adoration of a naked woman, whatever her birth.

The old doctrine of faith by the absurd, so dear to the Brahmans, finds itself surpassed by these teachings to which India pays honour to China and to Buddha. If one has the right to suppose and to search for reality in these whims, one would be tempted to suspect in these practices "Chinese fashion" the distant echo and little creditable of one of the secret societies that have abounded from all times in the Central Empire (China). If India has given Buddhism to China, China must have exerted reciprocally on India an action which still remains to be defined.

'Matsyendra Nath.- whilst Manjushri belongs to the ordinary pantheon of the Great Vehicle, Matsyendra Natha is a local divinity, exclusively proper to Nepal. The introduction of the worship of Matsyendra Nath in the valley is mentioned by the

tradition as belonging or pertaining to historical times. A precise date even remains connected to this important event. I shall have to discuss, in connection with the history of Nepal, this special point of chronology. The royal personage associated to this memory, Narendra deva, is fortunately known by positive documents; he reigned about the middle of the VIIth. century. But the chronicle has nevertheless treated on the subject as one concerning on an epic poem; it has grouped; around the human authors, the half-gods and the gods and enriched with miracles the too simple foundation of the account.

Narendra deva had abdicated in favour of his son Vara deva and he had consecrated himself to a religious life. At that period Goraksa Natha came to Nepal in the hope of meeting and worshipping Matsyendra Natha who still frequented his most preferred residence, mount Kamani to the South of the valley. But the mountain was difficult to approach; the god, would conceal himself from his devotee. The saint's piety had recourse to a subterfuge: he enticed the nine great Nagas on a hillock, sat upon them to retain them as prisoners and waited with confidence on the events he foresaw.

The Nagas once prisoners, the heavens dried up, the rainy season passed without rain; the barren fields gave no more corps. The poor tribes died in great numbers. The scourge lasted twelve years and complaints rose from all sides, to such a pitch that king Vara deva became broken-hearted. He began roaming the streets without disclosing his identity, in the hope of gathering a salutary advice. And thus it was that at the convent of the Three-jewels ('Triratna-vihara) he heard the old Bandhudatta speaking to his wifc. Bandhudatta, in his long life, had already seen many calamities which he had known how to cure. He had extricated the king Chandra Ketu deva, from a strange predicament, when he was despondent and despairing himself to die of hunger; he had discovered and installed goddess Loniri Maha-kali, who had given peace and prosperity to the land; he had brought away from Tibet (Bhota) the god Maha-kala and entrusted the care of the frontiers to the ten divinities of Wrath ('krodha-devatas'). And Bandhudatta said to his wife: "The only remedy to our ailings lies in Arya Avalokitecvara who dwells on mount Kapotals; but to fetch him, the prayers of a king are essential; and our king is young and frivolous and his father has secluded himself in a solitary retreat."

Besides, the Avalokitecvara of mount kapatola was none other than Matsyendra Nath, the god of Goraksa Natha. Avalokitecvara Padmapani Bodhisattva, who is also often called Lokecvara, had one day transformed himself into a fish (matsya') to hear, in place of Parvati sleeping an abstract of the doctrines of the mystic union taught at one time by the primordial Buddha (Adi Buddha) to Shiva and which Shiva was repeating to his divine spouse on the beach of the ocean; Lokecvara, since then, received and bore the name of Prince-of the Fishes-Protector ('Matsyendra Natha'). Having learnt by surprise of the only means of salvation,

king Vara deva entered his palace in all haste, sent for his father and Bandhudatta and prayed to them to intervene. The old priest accepted the proposal of going to search for Matsyendra Natha but he enforced the plea that he should be helped by Narendra ceva and a gardener (mali) with his wife (malini), as these were the only people qualified to offer gifts. The little troop started on its journey; at each stage special rites were performed; the protection of Yogambara-Jnana-dakini was thus obtained; thanks to this goddess, Bandhudatta was able to liberate one of the Nagas from his long captivity, this Naga was called karkotaka. The liberated Naga joined the four pilgrims and rendered them signal services; were they to find a river to cross or a difficult passage, karkotaka would spread his links and make a bridge.

Without stopping their journey on account of the obstacles which the gods had raised against them, they reached mount kapatola, and Bandhudatta began to worship Avalokitecvara. The god, always sympathetic, took pity on Nepal; he appeared to Bandhudatta, instructed him with the secrets of the future and returned near the goddess (yaksini) Jnana-dakini, whom he honoured as a mother. Bandhudatta, while conforming himself to the instructions he had received, recited the powerful forms of invocation (mantras). Avalokitecvara hastened to appear in the form of a large black bee, penetrated into the phial of lustral water without the knowledge of king Narendra deva, who had gone off to sleep; Bandhudatta had to awaken his companion with a touch of the foot. Narendra hastened to close the phial. But the gods and demons pretended to oppose themselves to the carrying away of Avalokitecvara. Bandhudatta appealed to his help the divinities of Nepal who held council and decided to entrust the case and protection of the kingdom to Avalokitecvara in the vocable of Matsyendra Natha. A treaty signed with the opposite divinities satisfied them by its advantageous causes. Bandhudatta celebrated in honour of Matsyendra Natha the rites which are performed on the birth of a child; then he retraced his steps towards Nepal. The gods who did not wish to separate themselves from Matsyendra Natha ordered the priest to spead all along his route seeds of devadaru; the trees that would grow from these grains would one day show to the liberated king the path of return towards kapotala; but the crafty magician took care to sterilise the seeds up till the time he reached the pass of the Bagamati, in mount Kotpal. As he was about to enter the valley, he politely dismissed with gifts the gods of outside, summoned the divinities of Nepal and organized a great procession. Four Bhairavas undertook to carry the god willingly captive in the phial; Brahma swept the street in singing the vedas; Vishnu blew in his conch, Maha deva scattered about lustral water, Indra held the parasol; Yama burnt incense; Varuna spread rain water, Kuvera, riches; Agni, splendour. Vayu carried the banner; Nairrtya brushed obstacles aside, Icanas dispersed the demons. Bandhudatta and Narendra deva alone saw this marvellous spectacle; the laymen only saw birds and beasts.

In crossing on the territory of Bagmati, at a distanee of one league to the south of Patan, one of the four Bhairavas,

Harasiddhi, barked like a dog. Bandhudatta interpreted this barking; in making Bou, the Bhairava wished to mark the place where Matsyendra Natha was born ('bhu'). On the advice of the priest, the king founded the town of Amara-pura "the city of the Immortals". The god was installed in it; an image was worked out of the very holy clay from the mound of Hmayapido, and in it was transferred most solemly the spirit of the god gathered in the phial.

Since the moment when the procession had formed at Kotpal, the wished for rain had fallen plentifully. Prosperity had returned. But the heroes of the legend ended up tragically: Narendra deva, in a rage for having received a kick from Bandhudatta, killed him by a magical charm, and died himself four days later; both were absorbed by the god. Bandhudatta in his right lag, Narendra deva in his left leg.

The legend mentioned in the Vamshavali seems to have omitted Goraksa Nath, who figured in the introduction of the episode. It is Goraksa Natha on the contrary who is and remains in it the central figure in the Brahmanic recension of the same legend. The Buddha-Purana, in which the Brahmans of Nepal have attempted to appropriate themselves with the popular legends of the local Buddism, preserves Matsyendra Natha but ranks him second to Goraksa Natha. According to its account, Maha-deva gave a woman one day something to eat telling her that thereby a son would be born to her. The woman did not touch the meal and threw it away on a heap of filth. Twelve years later, Mahadeva journeys back through the place, asks to see the child, hears of the trangression, gets angry, compels the woman to search in the filth and she discovers a small boy twelve years old; the child receives the name of Goraksa Natha. He had for spiritual master Matsyendra Natha and followed him faithfully; it was he who carried about the baggage of the master; one day Goraksa Natha went to Nepal; but angry for having been received without due respeets, captured the clouds and imprisoned them under his seat in one of his packages; for twelve years he kept them under his seat, without wishing to stand up; fortunately, Matsyendra Nath happened to pass close by; Goraksa Natha could not help but stand up as a sign of respect; the clouds escaped and rain fell immediately.

The bringing together of Goraksa Natha and Matsyendra Natha in the two recensions of the legend is very significant. Goraksa Natha, in ordinary language Gorkha Nath is at the same time the patron of a class of Vivaits (yogis) ascetics and the kingdom of Gorkha, for a long time the rival of Nepal and master of the empire to-day. Matsyendra Natha is the protector of Nepal and as the symbol of her independence: he presides over the destinies of the kingdom and appears at critical hours as the very soul of the country. On the eve of the catastrophes, which consumed the total ruin of the Nevar dynasties, Matsyendra Natha manifested hmself at night, in a dream, to a humble peasant who lived on the consec-

rated soil of Bagmati and predicted to him in a sort of transparent allegory the coming calamities. The peasant at first saw the entry of a person who lighted a lamp, then the entry of others who spread carpets; a gathering soon gathered on them, and awaited a guest who excused himself and altered his visit for the morrow. The gathering dispersed. On the evening of the next day, the same scene happened, the same company, but the guest who was anticipated was present: it was Matsyendra Natha. A Bhairava came forward and asked to eat. Matsyendra Natha sent him to the country of Gurkha, dwe ling place of Goraksa Natha and offered him the sovereignty of the place. "I accept, replied the Bhairava, if at the same time I can obtain the soveeignty over Nepal. "Matsyendra Natha consented and everything disappeared. The peasant thus learnt that the Gurkhas were about to reign in Nepal, since Matsyendra Natha had given up his rights.

Was Matsyendra Natha a creation of the local worships? His primary function of distributing rains seems at first sight to agree with the meaning of his name Prince-of-the Fishes-Protector. Prince of the Fishes must be an aquatic divinity and as such he is naturally in relation with rain. But the local legend assigns to Matsyendra Natha a foreign origin. The Buddhists who see in him a form of Avalokitecvara make him come from mount Kapotala, outside Nepal, beycnd the country of Kamarupa. I ignore if mount Kapotala has ever existed in reality and in which region it could have been found; I am tempted to see in this a whimsical designation born from an easy confusion between two of the resorts preferred by Avalokitecvara: the Kapota-parvata, mount of the Dove, in Magadha, and the Potala paravata, in Malabar. From whereever he came, Avalokitecvara in the form of Matsyendra Natha, is distinguished by a characteristic feature. He is red, whilst Avalokitecvara is usually white. The doll which figures to-day Matsyendra Natha in the processions is red: M. Foucher has already mentioned this peculiarity in a Nepalese painting which expressly represents "the Lokecvara of Bugama in Nepal" and which is met with again in a manuscript of the VIIIth[12] or the XIth. century. The details gouped by the legend around the essential fact: introduction of a new divinity into Nepal are borrowed from the present repertory of these accounts. One can compare with it for instance, an episode related by the Tibetan historian of Indian Buddhism, Taranatha: how the king of Pundravardhana, Cubhasara warned by a dream, entrusted the laic Cantivarman to go and fetch Avalokitecvara from mount Patala, so as to assure the happiness of his subjects: how Cantivarman triumphed over the obstacles accumulated on the road, helped by a snake that served as a bridge over the rivers and how he brougbt back the Lokecvara Kharsarpana.

The event was happening a century before Narendra deva since Cantivarman is the contemporary of Dignaga, the great logician who prospered in the VIth.[13] century. Khasarpana, besides, had to rejoin

in Nepal Matsyendra Natha who had preceded him there. King Guna Kama deva introduced him in Kathmandu, precisely to compete with the Matsyendra Natha of Patan, the deserted capital, and he instituted in his honour an annual procession. Alike Matsyendra Natha, Khasarpa was red. The Svayambhu-Purana, which predicted his entry into Nepal has the caution to expressly mark its colour. (Ch. VIII).

Masyendra Natha came from India. Yet his name is not figured in the Brahmanic or Buddhistic pantheon of India; but it is met with in the tradition of a mystical sect where he even shines in the first ranks. The adepts of the Hatha-Yoga, who Pretend to teach the practical means of reducing the body, of uniting with god and of executing suspicious prodigies of the Hindu fakeers, worship as their first masters Matsyendra Natha and Goraksa Natha 4 who are once again found associating.

To be continued

FOOT NOTES

1. 'Vamc., 94

2. See in particular James Fergusson: "Tree and serpent worship. in India London, 1873 (2nd. edition) and Winternitz, 'Der etc., Wien, 1888.

3. Kashmere also possesses a Svayambhu where the divinity is manifested by a flame:

   Svayabhur yatra hutabhug bhuvo garbhat samunisan Raja tar. 1, Pee. 34. The locality, designated in current use by the name of Sayam, is the theatre of volcanic phenomena which occur periodically. In certain years the soil allows the escape from a reddish cavity of vapours warm enough to boil the funereal offerings which the pilgrims place thither (stein, trans. de la Raj-tar., note on 1,34) The author of the Svayambhu. P. brings himself the two countries closer to each other.

   Kacmire ca yatha santi tatha ca tatra mandale.

   Sv. P. IV. p. 248.

4. The Svayambhu - P. turseh describes China (ed. Bibl. Ind., III. P. 148 and IV. P. 248) in a very vague description undoubtedly, but which at least shows, to what extent China dazzled the distant vassals. "The country of Cina is surrounded by the Ocean; it is not a deep Ocean which surrounds her... She lies on the borders of Nepal (cor.: Nepalabhyantare sthane), many mountains, villages, provinces, kingdoms of all sorts, towns, cities, fields and markets are to be found thither; there is the, imperial capital of all the kingdoms, III, p. 148. And in the other passage, Nepal is compared to China.

   Yatha Cina eva dece ('a corr. ainsi') tatha Nepalamandalam "because all the sciences and knowledges are studied thither and that labourers and traders of every profession are to be found thither."

5. The fact remains that as early as the VIIth. century, a similar legend was in existence in the kingdom of Kamapura, very close to Nepal. When the messenger of Li-Yi-piao visited the country of Kamarupa between 6 (3 and 645, king Kumara related to him that "the power was handed down in the royal family for the past four thousand years: the first had been a saintly spirit come from China (Han-

ti) by flying. "('Chen-kia-fang-tchi') compiled in 650) in the Japanese edition of the Tripitaka, XXXV, 1.94b; and key 'Hiou-tsang' 111.77 and 79)

6. Foucher, 'Studies on Budhistic iconography', Paris, 1900, p. 114 sqq.

7. See 'sup'., p. 161.

8. Besides the image of the Manjushri of China which I have described, the ms. Nepalese thambr. add. 1643 studied by Mr. Foucher shows an image of 'Maha-Cina samants bhadra (Iconogr. bouddh.: p. VI, 4) where the Bodhisattva is represented on an elephant with wooded hills as a background to the tableau. Mr. Foucher in right in asking himself if these mountains are not meant to recall the O-mei-chan, the mountain on which Samantabhadra is particularly honoured in China. Whatever it may be, this image of China" is a further clue of the relations between India (specially Nepal) and China, at that period.

9. Grundwell, 'Mythology of the Buddhismus', Leipzig 1900, p. 134 sqq; according to the 'Pad-ma Pan-yig', Tibetan biography of Padmasambhava.

10. The very lion which serves as a mag to Manjushri undoubtedly translates in the form of a concrete image, the usual metaphor in which is expressed the power of the Buddistic formula. The predication of Buddha is a "roaring of the lion" (Simhanada).

11. Remusat has already mentioned, in a note of his 'Fahien', p. 114, these etymologies proposed by the 'Fan-yi ming-yi Asi'.

12. Foucher, op. land, pl. IV, I: Nepale Bugama Lokecvarah. M. Foucher has recognized himself in Bugama an abbreviated form of Bugmati, the village consecrated to Matsyendra Natha (p. 99 sqq.) One will find at the head of the Ist. volume of Oldfield a picture in colours of Matsyendra Natha in his chapel of Bugmati.

13. Taranatha, p. 141-145.

14. Hathavidyam. ....vijanate, says Atamara, in the beginning of the Hatha-Yoga-pradipika (Cat. Mss. Oxen., 233 and 234)- key also on Matsyendra Natha Wilson, 'Works, ed. Rost, Essays.. on the religion of the Hindus, 1862, vol. I p. 214; II, p. 30. Wilson is led to believe that Matsyendra Natha has introduced the Shivaite Yoga into Nepal, and he has realized the union of the sectarians of the Yoga with the Buddhists.

ABOUT THE AUTHORS

Mr. Shankar Man Rajvanshi	Editor, National Archives (Department of Archaeology)
Mr. Hari Ram Joshi	Section Officer, Ministry of Communication, H. M. G.

'प्राचीन नेपाल'का निमित्त प्राग्-इतिहास तथा पुरातत्व, लिपिविज्ञान, हस्तलिखित ग्रन्थ, मुद्राशास्त्र, अभिलेख, संग्रहालय तथा ललितकलासंग सम्बन्धित मौलिक रचनाको माग गरिन्छ ।

रचना संक्षिप्त तर प्रामाणिक हुनुका साथै अद्यापि अप्रकाशित हुनु पर्दछ । तर कुनै प्रकाशित विषयका सम्बन्धमा नयाँ सिद्धान्त र प्रमाण प्रस्तुत गरिएको भए तिनको स्वागत गरिने छ ।

रचनासंग सम्बन्धित चित्रहरू पठाउन सकिने छ । रचना पृष्ठको अग्रभागमा मात्र लेखिएको हुनु पर्नेछ ।

प्रकाशित लेखहरूमा व्यक्त गरिएको भावना वा मत सम्बन्धित लेखकको हो ।

महानिर्देशक
पुरातत्व विभाग
रामशाहपथ
काठमाडौं, नेपाल

Contribution of original nature dealing with pre-historic and field-archaeology, epigraph manuscripts, numismatics, archives, art and architecture of Nepal and museum and other techniques connected with various aspects of our work are invited to 'Ancient Nepal'.

The contribution should be concise and well documented, and based on hitherto unpublished data, if not new interpretation of already known evidence.

The opinions expressed are those of the authors and do not necessarily reflect the views of the editor or the Department of Archaeology.

Photographs and illustratios (line drawing) may be sent. The typescript should be in double space and on one side of the paper only and sent to:-

The Director General
Department of Archaeology
Ramshahpath
Kathmandu, Nepal.